

Biblioteki parafialne w diecezji krakowskiej u schyłku XVI wieku

- I. Sprawa bibliotek w aktach wizytacji kard. Radziwiłła.
- II. Geneza i zewnętrzny stan księgozbiorów.
- III. Zawartość bibliotek.
  - 1) Pismo św. i egzegeza. — 2) Ojcowie Kościoła i pisarze okresu patrystycznego. — 3) Teologia. — 4) Pomoce homiletyczne. — 5) Prawo kanoniczne. — 6) Historia kościelna. — 7) Literatura treści świeckiej.
- IV. Stan intelektualny parafialnego duchowieństwa.

III. Zawartość bibliotek

Najcenniejszą* i najciekawszą wiadomość w przekazach wizytacyjnych o bibliotekach parafialnych stanowią spisy samych książek. Wykazy te jednak dalekie są od dokładności. Dla przykładu podajemy spisy kilku dowolnie wybranych parafii.

Biblioteka kościelna w Nowym Żmigrodzie posiadała następujące pozycje:¹

„Tertiam partem Nicolai de Lyra, Repertorium super Liranum, Laurentium de Gorhan, Lombarticam historiam, Nicolaum de Nise, Divi Hieronymi Vitas Patrum, Sermones quadragesimales, Ruperti Gemmam praedificantium, Stellarium Coronae BVM., Haimonis partem hiemalem, Wan De praeservatione a peccato, Vitam s. Stanislai, Sermones funebres Wan, Paratum, Bigam, Vitam Jesu Christi“.

Parafia w Myślenicach miała znowu takie dzieła:²

„Biblia sacra et altera, Opera Bonaventurae, Sermones Parati, Rationale divinorum scriptum, Sermones thesauri de tempore, Librum de praeparatione medicinae, Thomam de Aquino de puritate conscientiae,

---

* Dwa pierwsze rozdziały niniejszej pracy ogłoszono w „Polonia Sacra“, VI (1953—1954), s. 114—142.

¹ Rkps Archiwum Kapituły Krakowskiej 2, f. 134v.
Rkps Kap. Krak. 7, f. 39.

Lombardicam historiam, Sermones Bonaventurae, Concordantias Bibliorum, Opera Hugonis. Habet et alios libros scriptos, qui legi vix possunt“.

W Oświęcimiu były następujące książki: ³

„Biblia sacra, Tres tomos Glossae super Biblia sine principio incerto auctore, Concordantias discordantium canonum, Summam Angelicam, Summam Astexani, Sermones thesauri novi de tempore, Lombardicam historiam, Postillam Jacobi Wujek utramque partem, Postillam Guilchermy, Apologiam Novicampiani, Secundam partem Rosarii de Busto, Mariale, Sermones de Hutino, Speculum praeceptorum Henrici“.

Następujące dzieła zapisał notariusz wizytacyjny w Żywcu: ⁴

„Biblia sacra, Concordantias bibliorum maiores, Decretalium, Pomerii utramque partem de tempore et de Sanctis, Hugonem super quatuor Evangelistas, Thesauri quadragesimales sermones, Postillam Hochmagistri, Postillam Clichtophei“

Pleban w Dębicy Marcin Strzegocki posiadał: ⁵

„Biblia sacra vulgata, Indicem bibliorum, Belarminum, Ferum, Summam Angelicam, Rationale divinorum, Thesaurum, Paulum de Palatio, Pantheologia, Summam predicantium. Habet et alios plurimos libros catholicorum auctorum“.

Pleban w Czerminie dek. mieleckiego Marcin Babski takie dzieła przedstawił na wizytacji: ⁶

„Biblia sacra vulgata, Sermones Haimonis de poenitentia, D. Christostomi Homiliam scriptam, Concordantias breviores Bibliorum Antonii a Connixtein, Haimonis Commentarius in Epistolam Divi Pauli, Haimonis Homiliarum utramque partem, Ennarrationes Francisci, Biga salutis, Librum Doctoris Joannis Fabri, Postillam Jacobi Wuiek, Powodowium De confessione, Postillam Martini Białobrzeski“.

To tylko przykłady. W ten sam sposób została zarejestrowana zawartość reszty bibliotek. Nie mówiąc już o tym, iż nigdzie nie podano adresu wydawniczego poszczególnych dzieł (wydawcy, roku, miejsca), bardzo często zapisywał notariusz wizytacyjny tylko tytuł książki bez podania jej autora. Przy dziełach ogólnie wówczas znanych nie ma trudności z ustaleniem ich autorstwa. Wiadomo przecież, że *Lombardica historia* to często wydawane *Legendae sanctorum seu historia Lombardica*

³ Rkps Kap. Krak. 17, f. 39.

⁴ Tamże, f. 53.

Rkps Kap. Krak. 4, f. 43.

(*Legenda aurea*) dominikanina Jakuba de Voragine († 1298), arcybpa genueńskiego⁷, dalej łatwo ustalić, że *Stellarium Coronae BVM* napisał głośny węgierski kaznodzieja z 2-giej połowy XV w., bałakarz Akademii Krakowskiej Pelbart z Temesvar z zakonu franciszkanów obserwantów⁸, albo że *Concordantia discordantium canonum* to znany Dekret Gracjana, *Summa Angelica* to jedna z najpopularniejszych sum spowiedniczych autorstwa franciszkanina obserwanta bł. Anioła z Clavasio († 1495), lub wreszcie, że wielokrotnie wydawane *Concordantiae bibliorum* były przypisywane dominikaninowi Konradowi z Halberstadt z 2-giej połowy XV w.⁹ Ale niepodobieństwem jest ustalić, co to były za *Sermones quadragesimales*, znajdujące się w bibliotece kościelnej w Nowym Żmigrodzie, ponieważ publikacji o tym tytule liczy się w XV i XVI w. na dziesiątki. Takich pozycji, trudnych lub wprost niemożliwych do zidentyfikowania, jest mnóstwo.

Bardzo często znajdujemy w wizytacyjnych spisach książek nie tytuł dzieła, ale popularną jego nazwę, np. *Biga salutis*, *Sermones Dormi secure*, *Sermones Parati*, *Sermones Discipuli* lub tylko *Discipulus*, *Compendium Navarrae*, *Sermones Feri* lub samo *Ferus*, *Pomerius de tempore* itp. Książki te były tak wówczas znane i w tak częstym obiegu, że nawet w urzędowym rejestrze wystarczała taka skrócona nazwa; każdy dobrze wiedział, kto jest ich autorem.

Biga salutis nazywano kazania węgierskiego franciszkanina obserwanta Michała Węgrzyna z końca XV w. pt. *Sermones dominicales Biga salutis intitlati*¹⁰. Łaciński wyraz *biga* oznacza dwusprzęg, wóz parokonny, stąd jak dwukonnym wozem szybciej się jedzie, tak przy pomocy tych kazań ma się

⁶ Tamże, f. 49.

⁷ Hurter H., *Nomenclator literarius theologiae catholicae*. II, Oeniponte 1906, kol. 432—3; — Wisłocki W., *Incunabula typographica Bibliothecae Univ. Jagell. Cracovienis*. Cracoviae 1900, s. 557—8.

⁸ Hurter, *Nomenclator...*, II, kol. 1002; — Wisłocki, *Incunabula...*, 524—5.

⁹ Hurter, *Nomenclator...*, II, kol. 410.

¹⁰ Wisłocki, *Incunabula...*, 524—5.

osiągać łatwiej znajomość wiary i zbawienie. Nazwa *Biga salutis* była reklamą autora względnie wydawcy.

Podobną reklamę stanowiła nazwa wielokrotnie wydawanych kazań Jana z Werden, kolońskiego franciszkanina obserwanta z połowy XV w. *Dormi secure*. Miała ona oznaczać, iż kapłani spokojnie mogą spać, ponieważ kazania te są nadzwyczaj łatwe do przyswojenia. Pełny ich tytuł brzmiał: *Sermones dominicales (albo de Sanctis) Dormi secure, seu dormi sine cura, cum expositionibus Evangeliorum per annum, satis notabiles et utiles omnibus sacerdotibus, pastoribus et capellanis, qui Dormi secure, vel sine cura sunt nuncupati eo, quod absque magno studio faciliter possint incorporari et populo praedicari.*¹¹

Sermones Parati, albo po prostu *Paratus* były to kazania nieznanego autora z XV w., nazwane tak od początkowego wyrazu (*Incipit*) pierwszego kazania (*Paratus..*); miały 17 wydań. Nazwa *Paratus* wprowadziła w błąd niektórych nowszych autorów, że wymienione kazania przypisywali jakiemuś Paratusowi, chociaż sprawę tę dawno wyjaśnił A. Brückner¹².

Nazwą *Sermones Discipuli* lub *Discipulus* oznaczano wydawane często kazania dominikanina z Norymbergi Jana Herolta († 1468) pt. *Sermones Discipuli de tempore et de Sanctis una cum promptuario exemplorum, opus perutile simplicibus curam animarum gerentibus*, a to dlatego, że pierwsze wydania kazań wychodziły anonimowo — autor krył się pod nazwą „Discipulus”.¹³

Compendium Navarrae było dziełem Marcina Azpilcuety OP, pochodzącego z Nawarry († 1586), którego pełny tytuł brzmiał: *Manuale seu enchiridion confessoriorum et poenitentium*¹⁴.

Imieniem Ferus oznaczano bardzo płodnego pisarza, franciszkanina obserwanta Jana Wilda, biblistę i kaznodzieję w Moguncji († 1554). Stąd *Sermones* albo *Postilla Feri* to 4-tomowe *Postill... über die Evangelien* wymienionego autora. Dzieło to,

¹¹ Tamże, 539—40.

¹² *Literatura religijna w Polsce średniowiecznej*. I, Warszawa 1902, 14.

¹³ Hurter, *Nomenclator...*, II, kol. 982—3.

¹⁴ *Lexikon für Theologie u. Kirche*, I, kol. 879.

tłumaczone też na łacinę, często wydawano, jeszcze w XIX w. dwukrotnie.¹⁵

Pomerius de tempore albo *Sermones Pomerii quadragesimales* były utartą nazwą rozpowszechnionych szeroko kazań wspomnianego już Pelbarta z Temesvar pt. *Sermones Pomerii de tempore*, *Sermones Pomerii de Sanctis*, *Quadragesimale triplex*¹⁶. Imię Pomeriusza¹⁷ wprowadził Pelbart do tytułu swych kazań dla reklamy. Julian Pomerius, żyjący na przełomie V i VI w., profesor gramatyki i retoryki w Arles, był autorem znakomitego dzieła *De vita contemplativa*. Kazania Pelbarta więc miały w intencji ich autora dorównać znaczeniem pracy słynnego Pomeriusa.

Przy bibliach nie podał notariusz wizytacyjny nigdy wydawcy, rzadko zaznaczał miejsce wydania, natomiast dość często zapisywał język biblii *Biblia Latina*, *Biblia Polonica*.

¹⁵ Hurter, *Nomenclator...*, II, kol. 1486—90.

¹⁶ Przy identyfikowaniu autorów i ustalaniu tytułów dzieł oddają duże usługi następujące opracowania: Campbell F. A. G., *Annales de la typographie Néelandaie au XV siècle*. La Haye 1874. Suppl. 1—4. 1878—1890; — Collijn I., *Katalog der Inkunabeln der Universitäts-Bibliothek zu Uppsala*. Uppsala 1907; — Ebert F. A., *Allgemeines Bibliographisches Lexikon*, I—II, Leipzig 1821—1830; — Estreicher K., *Bibliografia polska*. XII—XXXIII, Kraków 1872—1933; — Hain L., *Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum 1500 typis expressi... recensentur*. I—II, Stuttgart 1826—1838; — Jędrzejowska H i Pelczarowa M., *Katalog inkunabułów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku*. Gdańsk 1954. — Kardasiewicz K., *Wykaz druków XV, XVI i XVII wieku. znajdujących się w Bibliotece Publicznej..* Warszawy. Warszawa 1930; — Kopera F., *Spis druków epoki Jagiellońskiej w zbiorze E. hr. Hutten-Czapskich w Krakowie*. Kraków 1900; — Kowalski G., *Katalog inkunabułów biblioteki opactwa mogińskiego oraz katalog inkunabułów biblioteki klasztoru cystersów w Szczyrzcycu*. Kraków 1915; — Piekarski K., *Polonia typographica saeculi sedecimi*. Warszawa 1936; — Polkowski I., *Dwieście najstarszych inkunabułów z biblioteki kapitulnej krakowskiej*. Kraków 1887; — Ptaśnik J., *Monumenta Poloniae Typographica XV et XVI saec. Vol. I Cracovia impressorum*. Lwów 1922; — Wierzbowski T., *Bibliographia Polonica XV ac XVI*. I—III, Warszawa 1889—1894; — Wisłocki W., *Incunabula typographica Bibliothecae Univ. Jagell. Cracoviensis*. Cracoviae 1900.

¹⁷ *Lexicon, für Theologie u. Kirche*, VIII, kol. 362.

Przy innych książkach notował, nierzadko samego tylko autora bez podania tytułu dzieła. Zapisywał np., że dana biblioteka posiada *Bellarminum*, *Nicolaum de Nise*, *Lyranum* lub *Lyram*, *Meffrethum*, *Nauseam* itp. Nie wiadomo więc, jakie dzieła wymienionych autorów znajdowały się w opisywanej bibliotece.

Tak samo, gdy idzie o Ojców Kościoła i innych pisarzy z okresu patrystycznego, podawał notariusz niemal z reguły tylko autora. Np. *Divi Hieronymi tomos tres*, *Opera Chrysostomi in 3 volumina divisa*, *Divum Augustinum* itd. ¹⁸

W ogóle zapiski biblioteczne w aktach radziwiłłowskiej wizytacji nie grzeszą bynajmniej starannością. ¹⁸ Nazwiska autorów często skracano; w porządku, jeśli to zrobiono według zasad brachygrafii, gorzej gdy wprowadzono skrót dziki. Nierzadko nazwiska latynizowano. Nie ma trudności, jeżeli było znane równocześnie łacińskie brzmienie nazwiska jak „Blancicampianus“ zamiast „Nausea“, „Ferus“ zamiast „Wild“, wielka natomiast zachodzi trudność w ustaleniu autora, gdy notariusz na własną rękę latynizował jego nazwisko. Przy jednym i tym samym autorze użyto różnych pisowni. Nazwisko polskiego kard. Hozjusza raz zapisano „Hosius“, drugi raz „Osius“, nazwisko słynnego augustiańskiego kaznodziei i autora homilii Jana Hoffmeistera z Württembergii († 1556) zanotowano raz „Ochmeister“ innym razem „Hochmagister“. Dominikanina i arcybpa Paryża Wilhelma († 1249), znanego pod imieniem Guillermus — bo takie imię drukowano przy jego postyllach — nazwano niejednokrotnie „Guillelmus“ lub „Guilchermus“. Podobnych wypadków zniekształcania nazwisk jest więcej.

¹⁸ Nie była to bynajmniej wada specjalnie naszego notariusza. W podobny sposób zawsze rejestrowano książki. Istniejące do dziś inwentarze biblioteczne z XV—XVII w. wcale lepiej nie zostały sporządzone aniżeli wykazy książek w radziwiłłowskiej wizytacji. Por. rękopiśmienne katalogi biblioteki kapitulnej krakowskiej (Archiwum Kap. Krak.), katalog biblioteki kapitulnej przemyskiej z pierwszej połowy XV w. w rękopiśmie „*Conclusiones capitulares 1438—1535*“ na s. 14v—15v (Archiwum Kap. Przemyskiej) lub inwentarz biblioteki klasztoru kalwaryjskiego sprzed r. 1617 w rękopiśmie „*Historia Calvariae*“, s. 575—616 (Archiwum Bernardynów w Kalwarii Zebrzyd.).

Pomimo jednak tych braków, można jeszcze dość dobrze zdać sobie sprawę z zawartości tak bibliotek kościelnych, jak i prywatnych księży. Materiał bowiem jest dość obfity i drogą porównania nawzajem się uzupełnia. Cóż zatem zawierały te księgozbiory?

1. Pismo św. i egzegeza.

Biblia była dość częstą pozycją zarówno w bibliotekach parafialnych, jak i w zbiorach księży. Na 10 bibliotek kościelnych w dekanacie lipnickim 5 posiadało biblię (Czchów, Lipnica, Olchawa — biblia i osobno Nowy Testament, Wiśnicz, Złota)¹⁹. W dekanacie dobczyckim było 8 bibliotek, w 5-ciu była biblia (Dobczyce, Jordanów, Myślenice — 2 egzemplarze, Raba, Wiśniowa)²⁰. Z 10-ciu bibliotek w dekanacie nowosąddeckim w 5-ciu znajdowała się biblia (Barcice, Iwkowa, Podegrodzie, Ujanówice)²¹. Dekanat wojnicki liczył 13 bibliotek, z tych 6 posiadało biblię (Bożęcin, Brzesko, Jadowniki, Melsztyn, Szczepanów, Wojnicz)²². W dekanacie wrocimowskim były tylko 3 biblioteki, 2 z nich miały biblię (Książ Wielki — 2 egzemplarze, Nasiechowice — 2 egzemplarze)²³. Na 5 bibliotek w dekanacie jędrzejowskim, w 3-ch istniała biblia (Imielno, Jędrzejów, Nawarzyce)²⁴. Z dekanatu proszowskiego miały biblię 3 biblioteki (Grabie, Koniusza, Luborzyca)²⁵, wszystkich zaś bibliotek w tym dekanacie było 9. Dekanat witowski liczył 7 bibliotek, w tym 5 posiadało biblię (Koszyczki, Mikluszowice — 2 egzemplarze, Przemyków, Uście, Cerekiew zaś tylko Nowy Testament)²⁶. Podobny stan był i w innych dekanatach, a także zapewne i w tych częściach diecezji krakowskiej, do których brak wiadomości źródłowych.

¹⁹ Kkps Kap. Krak. 7, f. 165v, 173v, 207v, 209v, 163.

²⁰ Tamże, f. 48, 28, 39, 26v, 34.

²¹ Rkps Kap. Krak. 5, f. 26v, 15, 38, 16.

²² Rkps Kap. Krak. 7, f. 90, 79v, 92, 102, 83v, 74v.

²³ Rkps Kap. Krak. 10, f. 119v, 134.

²⁴ Tamże, f. 88v, 96v, 115.

Tamże, f. 175, 158v, 166.

²⁶ Tamże, f. 208, 224, 205, 233v, 227v.

O wiele częściej znajdowała się biblia w prywatnych zbiorach duchowieństwa. Na 119 księży, posiadających własne książki (na wizytowanych 179-ciu w 8 dekanatach, do których są wiadomości źródłowe), 74 duchownych posiadało własną biblię, najczęściej całą, wyjątkowo tylko jej część jak pleban w Mystkowie dek. nowosądeckiego, który miał tylko Nowy Testament w polskim przekładzie²⁷, lub pleban w Zbuczynie dek. łukowskiego, który posiadał polski psalterz.²⁸ Niektórzy księża mieli po dwie biblie, łacińską i polską, jak pleban w Staszówce dek. bobowskiego,²⁹ pleban w Niewodnej dek. pilzneńskiego,³⁰ pleban w Kruźlowej dek. bobowskiego,³¹ pleban w Starym Sączu,³² pleban w Łącku, mający nadto psalterz w polskim tłumaczeniu Walentego Wróbla³³ i wikary w Straszynie dek. pilzneńskiego.³⁴

Jak już wspomniano, nie rozporządzamy przy bibliach, jak zresztą i przy wszystkich innych dziełach żadną wskazówką źródłową, pozwalającą ustalić miejsce i rok wydania poszczególnych biblii. Zapiska przy niektórych pozycjach *Biblia Latina vetus* wskazuje tylko ogólnie na jedno z wydań przedklementyńskich. Czy atoli miał już któryś z księży świeżo wydaną w Rzymie (1592), poprawioną z polecenia Klemensa VIII Wulgatę, nie da się stwierdzić.

Dostarcza natomiast nasze źródło wiadomości o języku biblii. Ogromna większość znajdujących się po parafiach biblii miała tekst łaciński. Biblie polskie, w tłumaczeniu Jana Leopolity, można policzyć na palcach. Miały je biblioteki: w Borowicach dek. radomskiego³⁵, w Książu Wielkim³⁶, w Miklu-

²⁷ Rkps Kap. Krak. 6, f. 39.

²⁸ Rkps Kap. Krak. 3, f. 229v.

²⁹ Rkps Kap. Krak. 4, f. 143.

³⁰ Tamże, f. 34v.

³¹ Rkps Kap. Krak. 6, f. 2v.

³² Tamże, f. 32.

³³ Tamże, f. 47.

³⁴ Rkps Kap. Krak. 4, f. 45.

³⁵ Rkps Kap. Krak. 14, f. 2.

³⁶ Rkps Kap. Krak. 10, f. 119v.

szowicach³⁷, dwie w Pilźnie³⁸, w Piotrkowicach dek. kijskiego³⁹, w Starym Korczynie⁴⁰, w Zatorze⁴¹. W Cerekwi dek. witowskiego i w Olchawie dek. lipnickiego znajdował się polski Nowy Testament⁴², zapewne Szarfenbergera z r. 1556 (dalsze wydania 1564, 1568); nie wykluczone też, iż był to świeżo wydany (w r. 1593) przekład Nowego Testamentu Jakuba Wujka, boć wizytację w tej parafii przeprowadzano w lecie 1596 r.⁴³. To samo można powiedzieć o polskim Nowym Testamencie plebana w Mystkowie. Z księży polskie biblie posiadali: plebani — w Borowej, w Kruźlowej, w Łącku, w Mielcu, w Niewodnej, w Starym Sączu, w Staszkówce⁴⁴, wikarzy — w Bieczu i Straszęcinie⁴⁵. Biblioteka parafialna w Mielcu miała Nowy Testament w języku niemieckim⁴⁷, w Raciechowicach zaś znajdowała się biblia czeska⁴⁸.

Jeżeli biblia była dość powszechna w rękach duchowieństwa parafialnego, to komentarze do niej były stosunkowo rzadkie, i to częstsze jeszcze w bibliotekach kościelnych aniżeli w zbiorach prywatnych księży. Z komentarzy do najpopularniejszych wśród duchowieństwa trzeba zaliczyć komentarz do całej biblii Mikołaja z Lyry OFM († 1340), nazwany przez autora postyllą, *Postilla super toto corpore Bibliae* (kilkanaście wydań). Posiadało ją 16 bibliotek.

Używając cyfr, nie mamy na myśli bibliotek całej diecezji krakowskiej, chcemy tylko wyrazić stan rozpowszechnienia danej książki wśród bibliotek tych dekanatów, do których rozporządzamy materiałem źródłowym. Jak już wspomniano,

³⁷ Tamże, f. 224.

³⁸ Rkps Kap. Krak. 9, f. 205.

³⁹ Rkps Kap. Krak. 10, f. 47.

⁴⁰ Rkps Kap. Krak. 7, f. 132.

⁴¹ Rkps Kap. Krak. 17, f. 135v.

⁴² Rkps Kap. Krak. 10, f. 227v; — rkps 7, f. 209v.

⁴³ Rkps Kap. Krak. 6, karta tytułowa.

⁴⁴ Tamże, f. 50, 2v, 47, 32; rkps 4, f. 52v, 34v, 143.

⁴⁵ Rkps Kap. Krak. 4, f. 86v, 45.

⁴⁶ Rkps Kap. Krak. 2, f. 31v.

⁴⁷ Rkps Kap. Krak. 17, f. 11v.

⁴⁸ Tamże, f. 17v.

posiadamy zapiski o 165 bibliotekach kościelnych w 27 dekanatach (na ogólną liczbę wizytowanych w tychże dekanatach 528 parafii) i o 119 zbiorach prywatnych w 8 dekanatach (na wizytowanych tam 178 księży)⁴⁹. 27 dekanatów z 528 parafiami to nieco więcej niż połowa ówczesnej diecezji krakowskiej, 178 księży zaś to mniej więcej 1/6 całego duchowieństwa parafialnego diecezji, zostawiając oczywiście na boku liczny kler przy kościołach krakowskich. Stąd posiadając dokładne zestawienie tak sieci bibliotek, jak i rozpowszechnienia poszczególnych książek na omawianym terytorium, łatwo będzie o pogląd na stan w całej diecezji. Zresztą do sprawy tej jeszcze wrócimy.

Z komentarzy popularne były również objaśnienia do ewangelii i listów Pawłowych Teofilakta, arcybpa bułgarskiego († 1107 wzgl. 1118)⁵⁰. Napotkano je w 12 księgozbiorach. Dzieło

⁴⁹ Zob. rozdział II niniejszej pracy (Polonia Sacra, VI (1953—54), s. 132 i 138).

⁵⁰ Przy nazwiskach autorów nie podajemy ani bliższych szczegółów biograficznych, ani dokładniejszych wskazań bibliograficznych, ponieważ przy takim ogromie zestawionych nazwisk praca niepomniernie by się rozrosła. Zresztą nie piszemy historii teologii. Wskazujemy przeto na opracowania ogólne, encyklopedyczne, gdzie można znaleźć tak życiorysy wymienionych autorów, jak i dalsze wskazówki bibliograficzne.

Lexikon für Theologie und Kirche. I—X, Freiburg im Br. 1930—1938; — *Dictionnaire de theologie catholique*. I—IX, Paris 1909—1928; — *Dictionnaire d'archeologie chrétienne et de liturgie*. I—VIII, Paris 1907—1929; — *Dictionnaire de la bible*. I—IV, Paris 1895—1917; — *Encyklopedie Orgelbranda, Nowodworskiego, Chełmickiego*; — *Pozatym Allgemeine Deutsche Biographie*. I—L, Leipzig 1875—1910; — *Biographisches Lexikon des Kaisertum Oesterreichs*. I—LX, Wien 1856—1891; — *Alle vi L., Disegno della teologia*. Torino 1939; — *Grabmann M., Die Geschichte der katholischen Theologie seit dem Ausgang der Väterzeit*, Freiburg i. B 1933; — *Hurter H., Nomenclator literarius theologiae catholicae*. I—III. Oeniponte 1903—1907; — *Jöcher Ch. G., Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. I—VII, Leipzig 1810—1897; — *Potthast A., Bibliotheca historica medii aevi*. I—II, Berlin 1896; — *Schulte J. F., Die Geschichte der Quellen und Literatur des canon*. Rechts. I—III, Stuttgart 1875—80; *Dirks S., Histoire littéraire et bibliographique de Frères Mineures de l'Observance de S. François en Belgique et dans les Pays-Bas*. Anvers 1885; — *Greiderer V., Germania Franciscana*. I—II, Oeniponte 1777—1781; — *Waddingus L., Scriptores Ordinis Minorum*.

Commentaria in universam S. Scripturam kartuza Dionizego de Ryckel († 1471) posiadało 11 bibliotek. 22 biblioteki miały konkordancje biblijne. Przy jednych zaznaczono, że są to *Concordantiae maiores*, więc zapewne autorstwa kard. Hugona de S. Caro († 1263), gdyż noszą w literaturze często nazwę *maximae*, przy drugich zapisano *Concordantiae minores*, więc chodziło przypuszczalnie o *Concordantiae breviores* Antoniego Broickwy'go de Koenigstein OFM († 1541), przy innych wreszcie nie dano żadnego objaśnienia. Były to zatem albo konkordancje Hugona lub Broickwy'go, albo *Concordantiae bibliorum* Franciszka Arola OFM (XV w.), albo wydawane wielokrotnie *Concordantiae scripturarum V. et N. Testamenti* Arlota de Prato OFM († 1286), albo również często publikowane *Concordantiae bibliorum* Konrada z Halberstadt OP, albo wreszcie innych mniej znanych autorów.

W 6-ciu bibliotekach znajdował się popularny słownik biblijny Jana Marchesinus'a (poł. XV w.) pt. *Mammotrepton* (*Mammotrectus*), w 5-ciu *Commentarius in psalmos Davidicos* kartuza Ludolfa Saxo († po 1340), zwany pospolicie psalte-

---

Romae 1650; — Sbaralea J. H., *Supplementum et castigatio ad scriptores trium ordinum S. Francisci a Waddingo aliisque descriptis*. Romae 1806, 2 ed. 1906—1911; Quétif J. et Echard J., *Scriptores Ordinis Praedicatorum recensiti, notisque historicis et criticis illustrati*. I—V. Luteciae Parissiorum 1719—1723; — Alvarez P., *Santos, Bienaventurados y Venerables de la Orden de los Predicadores*. I—IV, Vergera 1920—1925; — Ziegelbauer M., *Historia rei litterariae Ordinis S. Benedicti*. I—IV, Augsburg 1754; — Visch de K., *Bibliotheca scriptorum sacri Ordinis Cisterciensis*. Coloniae 1656; — Lanteri J., *Viri illustriores Augustinenses ab Alexandro IV usque ad haec tempora*. Tolentini 1856; — Dühr B., *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge*. I—IV, Freiburg im Br. — Regensburg 1907—1928; — Klawek A. ks., *Zarys dziejów teologii katolickiej w Polsce*. Hist. Nauki Pol. w monografiach, 33. Kraków 1948; — Pelczar J. S., *Zarys dziejów kaznodziejstwa w Polsce*. Wyd. II. Kraków 1917; — Jougan A., *Homile polskie od czasów najdawniejszych po dobę obecną*. Lwów 1902; — Kolbuszewski K., *Postyllografia polska XVI—XVII w.* Kraków 1921; — Korbut G., *Literatura polska od początków do powstania tyczniowego*. I, Warszawa 1927; — *Polski Słownik Biograficzny*. I—VII, Kraków 1935—1949.

rzem Ludolfa, 3 biblioteki miały Antoniego Broickwy'go de Koenigstein *In quattuor Evangelia enarrationes*, 3 zbiory posiadały Jakuba Perez de Valentia, augustianina († 1490) komentarz do psalmów, 3 miały Brunona, bpa Asti (2-ga poł. XI w.) komentarz do ksiąg St. Testamentu, 3 — Andrzeja Placus'a z Moguncji OFM (XVI w.) *Lexikon biblicum*, 3 — Pawła Palacios'a († 1582) *Enarrationes in sacrosancta J. Chr. Evangelia saec. Matthaeum*, 2 księgozbiory posiadały *Concordia Evangeliorum* Korneliusza Jansens'a norbertanina, bpa Gandawy († 1576), 2 — *Flores totius S. Sripturæ* Filipa Varagiusa OFM (2-ga poł. XV w.), 2 — *Expositio brevis et utilis super toto psalterio* kard. Jana de Turrecremata († 1468), 2 — *Scopus biblicus V. et N. Testamenti* polskiego teologa z Krakowa Wojciecha Nowopolskiego (Novicampianus) († 1558).

Z pośród wszystkich księgozbiorów raz tylko figurują następujące dzieła: Dominika Soto OP († 1560) *Commentarius in epistulam divi Pauli ad Romanos*, Sykstusa Seneńskiego OP († 1569) *Bibliotheca sancta*, Jana Peacham'a (Peckam) OFM, arcybpa kantuaryjskiego († 1292) *Collectarium divinarum sententiarum bibliae*, Benedykta Arias'a Montanus'a († 1598) *Commentarius in XII Prophetas*, Kasjodora († ok. 583) *Complexiones in psalmos*. Kilka wreszcie pozycji nie udało się ustalić.

13 bibliotek kościelnych posiadało dzieła Józefa Flawiusza (10 *Antiquitates*, a 3 *De bello Judaico*). W 5-ciu księgozbiorach znajdowała się Piotra Comestora († 1178) *Historia scholastica*, obejmująca historię świata od stworzenia do wniebowstąpienia Pana Jezusa.

W 6-ciu księgozbiorach znajdował się żywot P. Jezusa. Przy 3-ch pozycjach zaznaczył notariusz, że jest to *Vita Christi* Ludolfa Saxo, przy innych nie dał żadnego objaśnienia. Być może, że znajdował się wśród nich *Żywot Pana Jezu Krysta*, napisany po polsku przez Baltazara Opęcia (6 wydań w latach 1517—1548)⁵¹.

Należy zaznaczyć, że wymienione dzieła niezawsze były

⁵¹ Korbut, *Literatura polska...*, 114.

tam, gdzie znajdowała się biblia. Nieraz biblioteka parafialna czy ksiądz w swych zbiorach nie posiadał Pisma św., miał natomiast konkordancje lub jakiś komentarz. Zjawisko to można tłumaczyć stroną praktyczną, chodziło o podręcznik, mogący oddać usługi w duszpasterstwie; ówczesni plebani biblistami nie byli, gotowego zaś materiału biblijnego do kazań zawsze było potrzeba. Z drugiej strony mógł być i był zapewne inny jeszcze tego powód. Mianowicie nie zawsze gromadzono zbiory według zgóry powziętego planu. Często były one dziełem przypadku, powstawały przez darowizny, drogą spadku, czasami kupowano to, co w danej chwili było pod ręką. Pamiętać przy tym należy, że nie każdy umiał nabyć odpowiednią i najlepszą książkę.

2. Ojcowie Kościoła i pisarze okresu patrystycznego.

Nakaz synodu prowincjonalnego z 1527 r., polecający zaopatrzyć parafialne biblioteki w dzieła Ojców Kościoła, nie przeszedł widocznie bez echa u duchowieństwa diecezji krakowskiej, skoro w księgozbiorach kościelnych znajdowało się u schyłku XVI w. 101 pozycji z okresu patrystycznego, a 27 w bibliotekach prywatnych księży. Mamy na uwadze biblioteki, do których rozporządzamy źródłami. Naturalnie nie znaczy to, aby w 101 bibliotekach parafialnych i w 27 prywatnych księży istniały komplety dzieł jednego, dwóch, lub więcej Ojców względnie pisarzy kościelnych. Wyjątkowo tylko bowiem posiadała jakaś biblioteka wszystkie, lub większość dzieł któregoś z Ojców, jak np. w Chodlu i Maciejowicach, gdzie były *opera omnia* św. Augustyna⁵², w Parczowie, gdzie znaleziono wszystkie dzieła św. Jana Chryzostoma i 9 tomów dzieł św. Augustyna⁵³, w Brzezinach w zbiorze prywatnym plebana, gdzie były dzieła św. Jana Chryzostoma⁵⁴, w Lutczy również w zbiorze plebana, gdzie znowu mieściły się dzieła św. Augustyna i św. Cypriana⁵⁵. Najczęściej znajdowało się w bibliote-

⁵² Rkps Kap. Krak. 3, f. 108; — rkps 14, f. 94v.

⁵³ Rkps Kap. Krak. 3, f. 43v—50.

⁵⁴ Rkps Kap. Krak. 4, f. 37.

⁵⁵ Tamże, f. 26.

kach jedno, dwa, rzadko więcej dzieł i to jednego, dwóch, albo kilku Ojców względnie pisarzy kościelnych. Inaczej mówiąc, były biblioteki, zarówno kościelne jak i prywatne duchowieństwa, posiadające po kilka pozycji patrystycznych, były też takie, które z patrystyki nic nie miały. W jednych bibliotekach reprezentowany był jeden autor przez jedno dzieło, w innych przez kilka dzieł, w innych wreszcie był cały szereg dzieł różnych Ojców. Przytoczona cyfra 101 pozycji w bibliotekach kościelnych i 27 w zbiorach prywatnych oznacza sumę wszystkich pism Ojców i pisarzy kościelnych, napotkanych w spisach bibliotecznych.

Najbardziej rozpowszechnione po bibliotekach były dzieła św. Hieronima († 419), znaleziono ich bowiem 20 pozycji w bibliotekach kościelnych i 11 w bibliotekach prywatnych księży. 18 z tych pozycji stanowiło dziełko *Vitae patrum*, obejmujące żywoty mnichów: Pawła z Teb, Malchusa z puszczy Chalkis i Hilariona z Palestyny⁵⁶. Co do innych pozycji brak wiadomości, jakie to były pisma. Mogły to być komentarze do biblii, homilie, listy, pisma polemiczne.

Dzieł św. Augustyna († 430) znajdowało się w bibliotekach parafialnych 18 pozycji, w zbiorach księży 7. I tu nie wiadomo, jakie to były pisma, chyba że podano, iż są to *opera omnia*, więc zbiorowe wydanie wszystkich jego pism, zapewne Erazma z Rotterdamu. Notariusz wizytacyjny zapisywał najczęściej jedynie, że biblioteka zawiera 2, 3, 4 tomy św. Augustyna, wyjątkowo podawał, że jest to *De civitate Dei*, albo *varia opuscula*.

11 razy w bibliotekach kościelnych, a 6 razy w zbiorach księży występują pisma św. Jana Chryzostoma († 407). Przy kilku podano, że są to *conciones*, więc albo jego homilie egzegetyczne, albo inne kazania; przy innych nic nie zapisano.

---

⁵⁶ W inwentarzach bibliotecznych przy pozycji *Vitae patrum* zaznaczono wielokrotnie autorstwo św. Hieronima. Stąd przypisaliśmy mu i te pozycje (*Vitae patrum*), przy których nie podano autora. Czyni się jednak zastrzeżenie, że mogły to być jakieś inne *Vitae*, choćby *Vitae patrum* Rufina († 410) (przeróbka dziełka Tymoteusza z Aleksandrii *Historia monachorum in Aegypto*).

Lepsze posiadamy wiadomości o pismach św. Grzegorza I Wielkiego († 604), występujących 6 razy w bibliotekach kościelnych. Zapisano mianowicie przy każdej pozycji albo *Homiliae*, albo *Moralia*.

Pisma św. Ambrożego († 397) napotkano w 5 bibliotekach kościelnych, w zbiorach księży ani razu. Przy jednej pozycji podano *Super evangelium Lucae*, był więc to komentarz w 10 księgach do ewangelii św. Łukasza, przy innej pozycji zapisano *Sermones*, czyli były to zapewne homilie egzegetyczne, albo kazania okolicznościowe.

Również 5 razy w bibliotekach parafialnych, a 1 raz w księgozbiorach księży występują dzieła św. Cypriana († 258), jednakże bez bliższych danych. Podano tylko ilość tomów (*unum volumen, duo volumina*).

Św. Bazyli Wielki († 379) reprezentowany był w bibliotekach kościelnych 4 razy, św. Atanazy († 373), św. Cyryl Jerozolimski († 386) i Klemens Aleksandryjski († przed 215) po 3 razy, św. Grzegorz z Nazjanzu († ok. 390)⁵⁷, św. Leon I Wielki († 461) i św. Jan Damasceński († 749) po 2 razy, św. Ireneusz († ok. 202), św. Hilary z Poitiers († 367) i św. Izydor († 636) po raz. I do tych Ojców poza nazwiskami nie mamy bliższych wiadomości.

Z innych pisarzy okresu patrystycznego napotkano w 1-nej bibliotece parafialnej jakieś dziełko Orygenesusa († 253), w 1-nej Tertuliana († po 220), w 1-nej Laktancjusza († I poł. IV w.), w 3-ech Euzebiusza z Cezarei († 340) *Ekklesiastike istoria*, w 3-ech Boecjusza († 524) *De consolatione philosophiae*, w 2-ch parafialnych i w 1-nej plebańskiej jakieś pisma Dionizego Pseudo-Areopagity († ok. 500).

W 7 bibliotekach parafialnych i w 8 prywatnych znajdował *Manipulus florum* autorstwa Tomasza de Hibernia (2-ga poł. XV w.), czyli alfabetycznie ułożony wybór piękniejszych zdań z pism Ojców tak greckich jak i łacińskich. Dzieło to w póź-

⁵⁷ Dziwne, że znajomość pism Grzegorza z Nazjanzu była w diecezji tak mała, skoro w XVI w. przekładano w Akademii Krakowskiej jego dzieła. Por. Fijałek J. ks., *Przekłady pism św. Grzegorza z Nazjanzu w Polsce*. Polonia Sacra, I (1918), s. 46 i nn.

niejszych wydaniach otrzymało nazwę *Polyanthea*⁵⁸; pod tym tytułem występuje również w kilku bibliotekach parafialnych.

Najlepiej zaopatrzone były w dzieła Ojców biblioteki: w Chodlu, Iłży, Kielcach, Parczowie, Pilźnie, Radomiu, Tarnowie, Wiśniczu, więc w znaczniejszych parafiach. Do rzadkości należały dzieła Ojców w bibliotekach księży. Nic dziwnego. Wydania pism „Ojców, bazylejskie czy antwerpskie, w dużych formatach, oprawne w pergamin, były stosunkowo drogie, toteż mało który ksiądz parafialny mógł sobie na nie pozwolić. Poza tym lektura dzieł Ojców wymaga głębszego wykształcenia teologicznego i filologicznego i bardziej wyrobionego smaku. Tymczasem ogół ówczesnego duchowieństwa parafialnego, nie przechodząc żadnej szkoły teologicznej, nie był na tyle przygotowany, aby z lektury Ojców Kościoła mógł odnieść korzyść dla pracy duszpasterskiej. Księżom ówczesnym bardziej odpowiadały łatwe podręczniki duszpasterskie w postaci teologicznych leksykonów i sum spowiedniczych, czy gotowe kazania, aniżeli studium teologii z pomników starochrześcijańskiej tradycji, toteż zaopatrywali się głównie w tego rodzaju literaturę, jak to zresztą zobaczymy niżej.

3. Teologia.

To samo, co powiedzieliśmy o zaopatrzeniu bibliotek w dzieła Ojców, można odnieść również do wielkich pisarzy scholastycznych jak Piotr Lombard, św. Tomasz z Akwinu, św. Bonawentura, Duns Scot. Aby czytać sentencje Lombarda lub summy scholastyków, trzeba było mieć niemniejsze wykształcenie teologiczne jak przy lekturze Ojców. Tego zaś ówczesnemu duchowieństwu parafialnemu brakowało. Stąd dzieła pisarzy scholastycznych rzadko znajdowały się po bibliotekach parafialnych, a prawie wcale nie było ich w zbiorach prywatnych księży.

Dzieł św. Tomasza z Akwinu († 1274) zapisano w czasie

⁵⁸ Hurter. *Nomenclator...*, II, kol. 550—1.

wizytacji rądziwiłłowskiej — mamy na uwadze te dekanaty, w których sporządzono inwentarze biblioteczne — 16 pozycji w bibliotekach kościelnych i 1 pozycję w zbiorze prywatnym (plebana w Kobylance)⁵⁹. Ta sama prawie była cyfra, bo 15 w bibliotekach parafialnych, a 1 raz w bibliotekach księży (plebana w Radomyślu)⁶⁰ pism św. Bonawentury († 1274). Dzieł św. Alberta Wielkiego († 1280) znajdowało się w bibliotekach parafialnych 5 pozycji, również 5 Jana Gersona († 1429), 4 pozycje kard. Hugona a S. Caro († 1264), 1 Hugona od św. Wiktora († 1141), 1 Ryszarda od św. Wiktora († 1173), 2 Jana Duns Scota (Bobrowniki, Pilzno)⁶¹. Jakies dzieła św. Bernarda z Clairvaux († 1153) byly w 3 bibliotekach kościelnych i w 2 prywatnych, pleban w Lutczy zaś miał nieznanie bliżej dzieło św. Bernardyna Sen. († 1444)⁶².

W 17 bibliotekach kościelnych i w 2 prywatnych znajdował się *Textus sententiarum*. Nie we wszystkich jednak wypadkach było to słynne dzieło Piotra Lombarda († 1160), przy niektórych bowiem tylko pozycjach zanotował notariusz nazwisko Lombarda, przy innych nie podał w ogóle autora, a przy kilku zapisał nazwisko Henryka z Gorcum OFM († 1431), czyli wymienione *Textus* były jego wstępem do Summy św. Tomasza. Czyim natomiast dziełem były *Textus sententiarum* tam, gdzie nie podano autora, czy Lombarda, czy Tomasza, Bonawentury lub Scota, czy może mistrzów Akademii Krakowskiej, nie da się ustalić.

Najpopularniejszymi książkami wśród duchowieństwa parafialnego w omawianej epoce były katechizmy i najrozmaitszego rodzaju encyklopedie teologiczne jak summy spowiednicze, *manipula*, *enchiridia*, *loci communes theologici*. Te ostatnie zawierały przeważnie rozumowane wykazy błędów heretycznych, rozwiązania zarzutów i wątpliwości.

Katechizm był nie tylko podstawowym podręcznikiem przy nauczaniu wiernych prawd wiary, ale także bardzo często

⁵⁹ Rkps Kap. Krak. f. 4, 133,.

⁶⁰ Tamże, f. 46.

⁶¹ Rkps Kap. Krak. 14, f. 122; — rkps 2, f. 3v; — rkps 9, f. 200.

⁶² Rkps Kap. Krak. 4, f. 26.

głównym źródłem wiadomości teologicznych dla samego księdza. Tę ostatnią rolę spełniały również wymienione wyżej encyklopedie. Ułożone najczęściej w porządku alfabetycznym, stały łatwe do korzystania, dawały księdzu krótkie wiadomości z całej teologii, zarówno dogmatycznej, jak moralnej i pasterskiej; niektóre miały zakres szerszy, bo informowały o zagadnieniach z teologii biblijnej i prawa kanonicznego, inne wręcz zacieśniały swój materiał wyłącznie do teologii moralnej. Ze lektura tego rodzaju dzieł nie dawała szerszego horyzontu myślowego w teologii, nie trzeba dowodzić.

Katechizmy znajdowały się w 73-ch bibliotekach, w 28 księgozbiorach parafialnych i w 45 zbiorach prywatnych. We wszystkich wypadkach był to katechizm Soboru Trydenckiego, tylko w różnych wydaniach i opracowaniach. Były więc katechizmy polskie Walentego Kuczborskiego, bpa Marcina Białobrzeskiego, Benedykta Herbesta, łaciński w opracowaniu Konrada Klinga turyngskiego franciszkanina obserwanta († 1556), łaciński i w tłumaczeniu polskim św. Piotra Kanizjusza († 1597); w 5 bibliotekach był jego tzw. wielki katechizm *Summa doctrinae christianae*⁶³. W 19 księgozbiorach parafialnych i w 7 prywatnych księży znajdowało się głośne dzieło polemiczne kard. Stanisława Hozjusza († 1579) *Confessio catholicae fidei christiana*.

Ze sum najbardziej rozpowszechniona była *Summa Angelica* wspomnianego już franciszkanina obserwanta bł. Anioła z Clavasio. Miały ją 42 biblioteki kościelne i 11 księgozbiorów księży. Z innych sum znane były: *Summa confessionalis* św. Antonina OP, arcybpa Florencji († 1459), zwana pospolicie *Summa Antonini*; miało ją 12 bibliotek parafialnych i 5 prywatnych księży, *Summa summarum*, zwana popularnie *Silvestrina* dominikanina Sylwestra de Prierio († 1523); posiadało ją 5 bibliotek kościelnych i 1 prywatna, *Summa aurea de virtutibus et vitiis* dominikanina Wilhelma Peralda (XV w.) — znajdowała się w 4 bibliotekach parafialnych i w 1 prywatnej,

⁶³ Spotykane w spisach bibliotecznych *Opus cathechisticum Canisii* — to jeden z jego katechizmów. Ułożył ich trzy: Wielki (*Summa doctrinae christianae*), średni i mały.

Summa Astesana nieznanego z imienia, pochodzącego z miasta Asti minority (XV w.); była w 5 bibliotekach parafialnych, *Summa Pisanella*, zwana też *Summa Bartholomaei*, dominikanina z Pizy Bartłomieja a Sancto Concordio († 1347); istniała w 3 bibliotekach parafialnych, *Summa Rosella* franciszkanina obserwanta Baptysty de Trovemala (de Salis, de Rosellis) († po 1494); miały ją 4 biblioteki parafialne i 1 prywatna, *Summa casuum conscientiae*, znana jako *Armilla* dominikanina Bartłomieja Fumi († 1545); znajdowała się w 6 zbiorach księży. Poza tym w 7 bibliotekach parafialnych znajdowała się *summa* bez bliższego określenia.

Dzieło dominikanina Rajnera z Pizy († 1351) *Pantheologia*⁶⁴ posiadało 7 bibliotek parafialnych. Z enchiridiów znany był polemiczny, bo przeciw luteranom pisany, *Enchiridion locorum communium* Jana Ecka († 1543); miało go 7 bibliotek kościelnych i 6 prywatnych, — *Enchiridion* także *locorum communium theologorum* Jana Rutlanda (1 poł. XV w.) był w 1 bibliotece parafialnej i w 1 prywatnej, — *Enchiridion sacerdotum*, nazywany też *Manipulus curatorum*, poczytne bardzo, bo w samym XV w. liczące 56 wydań dzieło Gwidona de Monte Rotheri (1330)⁶⁵ było w 5 bibliotekach parafialnych, i bliżej nieokreślony przez pisarza wizytacyjnego *Enchiridion confessorum* znajdował się w 1 bibliotece plebańskiej.

Loci communes theologici wspomnianego już Konrada Klinga znajdowały się w 1 bibliotece parafialnej. W jednej też były *Loci communes rerum theologiarum* augustianina Jana Hoffmeistera († 1547). Bliżej nieokreślone *Vocabularium theologicum* miała 1 biblioteka parafialna.

Dość popularne było wśród księży liturgiczne dzieło słynnego kanonisty Wilhelma Durandus'a († 1295) *Rationale divinatorum officiorum*. Miało je 26 bibliotek parafialnych i 6 prywatnych. Natomiast dzieło polskiego teologa i kanonisty Mikołaja z Błonia, *Tractatus sacerdotalis de sacramentis*, będące

⁶⁴ Był to alfabetycznie ułożony zbiór wiadomości z całej teologii, zebrany z wszystkich znaczniejszych pisarzy. Dzieło to dopiero późniejsi wydawcy nazwali *Pantheologia*.

⁶⁵ Hurter, *Nomenclator...*, II, kol. 612.

dobrym podręcznikiem teologii pasterskiej, posiadało zaledwie 9 bibliotek parafialnych i 4 prywatne. Bliżej nieznanne *Manuale parochorum* — może Felicjana Ninguarda OP († 1595) i *Directorium sacerdotale* — może prof. fryburskiego Jana Pfeffera († 1493)⁶⁶ napotkano w bibliotekach kościelnych po raz. *Parochiale curatorum* profesora wiedeńskiego Michała Lochmayr'a († 1491) było w 3 bibliotekach parafialnych. *Manuale curatorum* Jana Udalryka Surganta, profesora bazylejskiego († 1503) znajdowało się w 1 bibliotece plebańskiej. Z dzieł Piotra de Soto OP *Tractatus de institutione clericorum* było w 1 bibliotece parafialnej, a *Methodus confessionis* w 3 zbiorach prywatnych.

Znacznie rzadziej posiadały biblioteki kościelne i prywatne księży monograficzne dzieła teologiczne. Przeglądając wizytacyjne inwentarze biblioteczne, odnosi się wrażenie, że na tego rodzaju książki nie było u księży szerszego zapotrzebowania. Napotkano je bowiem niemal wyłącznie przy kościołach znaczniejszych jak Iłża, Kielce, Pilzno, Proszowice, Radom, Tarnów, więc tam, gdzie było więcej księży i często trafiali się wśród nich ludzie światli. Po innych parafiach dzieła te należały do rzadkości. Poza pismami Ludwika z Granady, Jana Ecka, anonimowym dziełem *Ordo missae*, dziełami Hozjusza i Sokołowskiego, wszystkie inne napotkano w jednym, dwóch, rzadko w trzech księgozbiorach.

Pisma Ludwika z Granady († 1538), dominikanina, słynnego hiszpańskiego pisarza ascetycznego znajdowały się w 1 bibliotece parafialnej i w 16 zbiorach księży. Nie wiadomo wszakże, które jego pisma posiadały poszczególne biblioteki, określenie bowiem notariusza *opera Granatensis* jest zbyt ogólnikowe. Dzieł Jana Ecka († 1543) znajdowało się w bibliotekach kościelnych 17 pozycji, w zbiorach prywatnych 15 z tym, że przy 11 pozycjach w księgozbiorach parafialnych i przy 7 w bibliotekach księży zaznaczono, że są to *homiliae, postillae, sermones*. Dzieło *Ordo missae* mieściło się w 7 bibliote-

⁶⁶ Autorów tych dzieł trudno ustalić, ponieważ w XV i XVI w. ukazało się dość dużo publikacji o tym tytule.

kach parafialnych i w 1 prywatnej. Kto był jego autorem, trudno dociec wobec istnienia kilku publikacji o tym tytule. Może niektóre pozycje wyszły spod pióra ks. Stanisława Zaborowskiego, prepozyta sandomierskiego, który w roku 1512 ogłosił również *Ordo missae*⁶⁷. Pism Stanisława Hozjusza oprócz omówionego już wyżej *Confessio catholicae fidei christiana* znajdowało się w bibliotekach parafialnych 12 pozycji, w zbiorach księży nic nie zapisano. W trzech tylko wypadkach podano tytuły (*Dialogus de eo, num calicem laicis et uxores sacerdotibus permitti, ac divina officia vulgari lingua peragi fas sit? De expresso Dei verbo...*, *Confutatio Prolegomenon Brentii*), pozatym ogólnie *opera Hosii*. W tym ostatnim wypadku nie wiadomo, czy chodziło tu o paryskie wydanie dzieł Hozjusza z roku 1562 *Opera D. Hosii Cardinalis...*, czy o szczegółowe jego pisma.

Mniej znane były dzieła innego wybitnego polskiego teologa Stanisława Sokołowskiego, kanonika krakowskiego i profesora Akademii († 1593). Z pism bowiem jego 5 mieściło się w bibliotekach parafialnych i 4 w zbiorach prywatnych. W 5 wypadkach podano ogólnie *opera Socolovii*, w innych znamy tytuły (*Censura orientalis Ecclesiae...*, *De verae et falsae ecclesiae discrimine*, *Ad Wirtembergensium theologorum invenctivam...*).

Reszta dzieł teologicznych, jakie zapisano w inwentarzach bibliotecznych podczas wizytacji Radziwiłła, występuje — jak już wspomniano — w jednej, dwóch, rzadziej w trzech bibliotekach.

Wprawdzie rzadka ich znajomość wśród duchowieństwa nie może być podstawą sądu o czytelnictwie i stanie intelektualnym parafialnych księży, jednakże ze względu na to, iż w dotychczasowych pracach, omawiających penetrację obcej literatury teologicznej w Polsce, dawano często błędne informacje, postanowiliśmy przytoczyć nawet takie książki, które zaledwie tu i ówdzie trafiały się po parafiach⁶⁸.

⁶⁷ Korbut, *Literatura polska...*, t. I, s. 157.

⁶⁸ W uwagach o teologicznej naszej literaturze często się zdarza, iż za dowód znajomości obcych autorów w Polsce bierze się bądź cytacje ich dzieł w pracach teologów-Polaków, bądź dzieła ich, znajdujące się

Dzieła te, rzadziej spotykane, były następujące: bliżej nieokreślone *opera* św. Roberta Belarmina TJ († 1621) (1 bibl. paraf.), Gabriela Biel'a († 1495), kaznodziei mogunckiego *Sacri canonis missae expositio* (1 bibl. paraf. i 1 pryw.), Alfonsa a Castro OFM († 1558) alfabetycznie ułożone w 14 księgach *Adversus omnes haereses* (1 bibl. paraf.), bliżej nieoznaczone *Expositio missae*, autorstwa albo wspomnianego Biela albo Wilhelma a Gouda OFM (3 bibl. paraf.), również nieokreślone dokładniej dzieło Roberta Holcotha OP († 1349) (1 bibl. paraf.), *Bulla Clementis VIII seu expositio missae* (2 bibl. paraf.), Jana Nider'a OP († 1438) traktat o 10 przykazaniach boskich *Praeceptorium divinae legis* (3 bibl. paraf.), bliżej nieokreślone pisma teologa hiszpańskiego Hieronima Ossoriusa († 1580) (2 bibl. paraf.), Hannibala Roselli'ego OFM († 1585), Włocha z Kalabrii, profesora Akademii krakowskiej *Poimandros*, obszerny komentarz teologiczny do mistycznego traktatu rzekomego Hermesa Trzykroć Wielkiego⁶⁹ (2 bibl. paraf.), *Malleus maleficorum* zapewne dzieło słynnych dominikańskich inkwizytorów Jakuba Sprengera († 1595) i Henryka Institoris († 1505)⁷⁰ (1 bibl. paraf. i 1 pryw.), bliżej nieoznaczone dzieła Jana de Turrecremata OP († 1468) (3 bibl. paraf.), *Revelationes s. Birgittae*, przypuszczalnie w wydaniu wspomnianego Turrecrematy⁷¹.

Z polskich autorów dzieła rzadziej po parafiach spotykane

---

dziś w wielkich bibliotekach jak Jagiellońska, Ossolineum, Czartoryskich, Narodowa w Warszawie, zapominając o tym, że książki te zanim dotarły do tych zbiorów były przedtem własnością nie ogółu duchowieństwa, ale tego czy innego profesora lub ucznia wydziałów teologicznych lub studiów zakonnych, jak można naocznie się o tym przekonać z wypisanych na nich współcześnie proveniencji. Stąd przeceniano w Polsce znajomość jednych autorów, innych nie wymieniano wcale. Dlatego też, przedstawiając na podstawie urzędowego źródła stan parafialnych księgozbiorów, postanowiliśmy przytoczyć wszystko, cokolwiek znajdowało się w rękach duchowieństwa parafialnego.

⁶⁹ B a r y c z H., *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*. Kraków 1935, s. 568.

⁷⁰ *Lexicon f. Theologie u. Kirche*, V, kol. 430; — IX, kol. 740.

⁷¹ Hurter, *Nomenclator...*, II, kol. 884.

były następujące: Benedykta Herbesta TJ († 1593) *Contra haereticos*; była to albo jego *Chrześcijańska porządna odpowiedź na tę Confessią, która pod tytułem Braciej Zakonu Chrystusowego niedawno jest wydana...*, albo *Wiary Kościoła rzymskiego wywodów y greckiego niewolstwa historia...* (1 bibl. paraf.), Jana Herbesta († 1601), profesora Akademii Lubrańskiego w Poznaniu, brata wspomnianego Benedykta, *Opisanie i wykład Mszy świętej z modlitwami do niej należącymi...* (2 bibl. paraf.), Marcina Kromera, bpa warmińskiego († 1589) *Monachus sive colloquium de religione...* (1 bibl. paraf.), tegoż *Orechovius sive de coniugio et coelibatu sacerdotum commendatio*, Andrzeja Krzyckiego arcybpa-prymasa Polski († 1537) *De ratione et sacrificio Missae* (1 bibl. paraf.), Andrzeja Nideckiego, bpa inflanckiego († 1587) *De ecclesia vera et falsa* (1 bibl. pryw.), Wojciecha Nowopolskiego (Novicampianus) († 1558) *Apologia pro catholica fide* (3 bibl. paraf.), słynnego kanonika przemyskiego Stanisława Orzechowskiego († 1566) *Chimera sive de Stancari funesta Regni Poloniae secta* (1 bibl. paraf.), Hieronima Powodowskiego († 1613), znanego teologa, kaznodziei, kanonika gnieźnieńskiego i krakowskiego i archiprezbitera mariackiego w Krakowie *Threnus*⁷², (1 bibl. pryw.), Piotra Skargi († 1612) *Pro sacratissima Eucharistia contra haeresim Zwinglianam* (1 bibl. paraf.), Walentego Wróbla, profesora Akademii Lubrańskiego († ok. 1538) *Propugnaculum Ecclesiae adversus varias sectas...* (1 bibl. paraf. i 1 pryw.).

Zbyt znikomą liczbą dzieł nowszych autorów jak Ludwika z Granady, Belarmina, Stapletona, dalej Hozjusza, Kromera, Herbestów, Sokołowskiego jest dowodem słabego zainteresowania księży parafialnych nowszym i rodzimym ruchem teologicznym. Książki te były dla ówczesnych plebanów za trudne, stąd niepopularne, ponieważ bezpośrednio w duszpasterstwie małe mogły mieć zastosowanie. Księża interesowali się nową publikacją teologiczną tylko wtedy, gdy ta miała cel praktyczny, gdy dawała dużo wiadomości duszpasterskich i w układzie zbliżona była do dawnych sum czy enchiridiów. Stąd dużym wzięciem cieszyły się wśród księży i przez synody były

⁷² Dzieło to jest Estreicherowi nieznanne.

zalecane prace jezuity Jana Polanco i dominikanina Marcina Azpilcuety.

Dzieło Polanco'a *Breve directorium ad confessarii ac confitentis munus recte obeundum* miała w czasie wizytacji Radziwiłła z kościelnych bibliotek tylko biblioteka w Piłźnie⁷³, zato posiadało je w swych zbiorach 15 plebanów (w Brzeźnicy, Chorzelowie, Ciężkowicach, Frysztaku, Głogoczowie, Harbutowicach, Kamionce, Libuszy, Lubzinie, Niewodnej, Nowym Żmigrodzie, Polnej, Przecławiu, Sędziszowie dek. rozpreczyckiego, Zagórzanach, Żochowie⁷⁴ i 4 wikarych (1 w Jaśle, 3 Mielcu)⁷⁵.

Książkę Azpilcuety *Manuale sive enchiridion confessariorum et poenitentium*⁷⁶ miało 11 plebanów (w Barcicach, Jedliczach, Kruźlowej, Polnej, Ołpinach, Ropczycach, Starym Sączu, Szebniach, Szymbarku, Wielopolu, Zagórzanach)⁷⁷ i 4 wikariuszy (w Bieczu, Jaśle i 2 w Przecławiu)⁷⁸. Księża zaś, którzy nie posiadali tych dzieł, otrzymali od wizytatora surowy nakaz, aby natychmiast kupić przynajmniej jedno z nich.

Praktyczną użytecznością dzieła trzeba też tłumaczyć fakt istnienia w 8 księgozbiorach prywatnych księży Powodowskiego *Brevis et methodica instructio audiendarum confessionum*.

Jak już powiedziano na innym miejscu, księża nie zasilali nowymi nabytkami bibliotek parafialnych, lecz kupowali je

⁷³ Rkps Kap. Krak. 9, f. 209.

⁷⁴ Rkps Kap. Krak. 4, f. 63, 51v, 144v, 23; — rkps 17, f. 217, 224; — rkps 6, f. 37; — rkps 4, f. 132v, 64, 34v, 115; — rkps 6, f. 1v; — rkps 4, f. 60v, 72v, 139, 56.

⁷⁵ Rkps Kap. Krak. 4, f. 99, 54v.

⁷⁶ U dominikanów nie zaliczają Azpilcuety do czołowych teologów zakonu. Najnowszy historyk zakonu dominikanów o. Anioł Wajlż, choć wymienia w swej historii (*Compendium historiale ordinis Praedicatorum*, Romae 1930) 57 moralistów dominikańskich za okres od roku 1507—1804, o Azpilcuecie nie czyni wzmianki.

⁷⁷ Rkps Kap. Krak. 6, f. 34; — rkps 4, f. 105; — rkps 6, f. 1v, 2v, 152v, 66, 32; — rkps 4, f. 102, 136, 35v, 139.

⁷⁸ Rkps Kap. Krak. 4, f. 86v, 99, 60v.

na swój własny użytek. Potwierdzi się to zwłaszcza przy zaopatrywaniu się w nowsze dzieła kaznodziejskie.

4. Pomoce homiletyczne.

Najobficiej były zaopatrzone biblioteki parafialne a także zbiory księży w podręczniki kaznodziejskie. Pomoce homiletyczne stanowiły chyba połowę spisanych w czasie wizytacji Radziwiłła książek. Rzecz zrozumiała. Obok biblii i katechizmu książka z kazaniem stanowiła pomoc, bez której było po prostu trudno się obejść w pracy duszpasterskiej. Toteż przy kompletowaniu zbiorów na nią zwracali księża szczególną uwagę.

Do najpospolitszych wśród duchowieństwa kazań czy homilii należały zbiory takie, jak *Discipulus*, *Pomerius*, *Thesaurus*, *Thesaurus novus*, *Paratus*, *Dormi secure*, *Biga salutis*, dalej kazania św. Wincentego Fereriusza, Guilerma, Wilda, Haimo'a, Naüsea'i, Hoffmeistera, Rhoiarda, nieco mniej zbior Alkuina, Clichtoveusa, Ecka, Poligranusa, Vicellusa, z polskich Białobrzeskiego, Skargi, Wujka. Większość tych postyll składała się z następujących części: *sermones de tempore* tzn. kazania niedzielne, *sermones de Sanctis*, tj. kazania o Świętych, *sermones quadragesimales* czyli kazania wielkopostne. Naturalnie w naszych spisach wizytacyjnych niezawsze to zaznaczano, toteż wiadomości, podawane przez nas, o tyle są niedokładne, że niezawsze było można powiedzieć, czy w bibliotekach znajdowały się wszystkie czy też tylko niektóre części danego zbioru.

Poczytną bardzo postyllę *Discipulus*, dokładniej *Sermones Discipuli de tempore*, lub... *de Sanctis*, lub *Quadragesimale Discipuli* napisał, jak już wspomniano, dominikanin Jan Herolt († 1468). Znajdowała się ona w 43 bibliotekach parafialnych i w 6 zbiorach prywatnych.

• Postylla *Pomerius*, też o kilku częściach: *Sermones Pomerii de tempore*, ...*de Sanctis*, ...*quadragesimales*, o Matce Bożej i również jak *Discipulus* wielokrotnie wydawana, wyszła spod pióra węgierskiego franciszkanina obserwanta Oswalda Pelbarta z Temesvar. Wszystkich pozycji kazań Pelbarta znaj-

dowało się w bibliotekach parafialnych 106, a w zbiorach prywatnych 39 z tym, że kazań *de tempore* było 40 pozycji w bibliotekach parafialnych i 18 w zbiorach księży, *de Sanctis* 33 w bibliotekach parafialnych i 11 w prywatnych, wielkopostnych tylko 4 pozycje w bibliotekach parafialnych, kazań o Matce Boskiej *Stellarium coronae benedictae Mariae Virginis* 27 pozycji w bibliotekach parafialnych i 2 w prywatnych, ogólnie *Pomerius* zapisano przy 2 bibliotekach parafialnych i 8 razy przy zbiorach księży.

Zbiór, oznaczany przez księży *Thesaurus*, podobnie podzielony jak *Discipulus* i *Pomerius*, przepelniony legendami i baśniami, miał ułożyć dominikanin Piotr de Palude († 1342), według innych bliżej nieznany minoryta⁷⁹. *Sermones Thesauri de tempore* znajdowały się w 15 bibliotekach parafialnych, ...*de Sanctis* w 6 parafialnych i w 9 prywatnych, *Quadragesimale* w 3 parafialnych, i w 17 prywatnych. Znany był też w diecezji inny, podobny zbiór, stanowiący nowsze wydanie *Thesaurus'a* pt. *Sermones Thesauri novi*. Z postylli tej 5 bibliotek parafialnych i 3 prywatne miały kazania *de tempore*, a 6 parafialnych i 3 prywatne kazania *de Sanctis*.

Zbiór kazań, nazywany od początkowego wyrazu pierwszego kazania *Paratus*, nieznanego autora z XV w. *Sermones de tempore et de Sanctis* posiadało 15 bibliotek parafialnych i 5 prywatnych.

Postyllę *Dormi secure*, zawierającą kazania niedzielne i o Świętych, autorstwa Jana z Werden OFM († ok. poł. XV w.), miało 14 bibliotek parafialnych i 1 prywatna. ■

Biga salutis, czyli kazania Michała Węgrzyna z 2 poł. XV w. *Sermones dominicales Biga salutis* mieściły się w 8 bibliotekach kościelnych, ...*de Sanctis* w 6, ...*quadragesimales* w 3. Ogólnie *Biga salutis* bez podania szczegółowego tytułu napotkano w 8 bibliotekach parafialnych i w 7 prywatnych.

Homilie św. Wincentego Fereriusza († 1419), dzielące się również na *Sermones de tempore*, ...*de Sanctis*, znajdowały się w 18 bibliotekach parafialnych i w 3 prywatnych.

⁷⁹ Hurter, *Nomenclator...*, II, kol. 537.

Postyllę arcybpa paryskiego Guilerma (Wilhelma) († 1249), zawierającą kazania na ewangelie i lekcje całego roku, tudzież o Świętych, drukowaną między innymi i w Polsce (w Krakowie u Szarfenbergera w r. 1532), miało 15 bibliotek parafialnych i 5 prywatnych.

Homilie, znane pod imieniem Ferus'a, napisał Jan Wild († 1554). Spod jego pióra wyszły rozmaite ich rodzaje, egzegetyczne do poszczególnych ksiąg biblii, o Świętych, wielkopostne itp. W bibliotekach parafialnych było ich 20 pozycji, a w prywatnych 17; przy niektórych tylko pozycjach podano ich rodzaj. Jak popularne były kazania Wilda, dowodzi fakt wydania jego homilii niedzielnych jeszcze w połowie XIX w. w Ratysbonie.

Homilie benedyktyna z Fuldy Hajmo'a, późniejszego biskupa w Halberstadt († 853), dzieliły się przyjętym od dawną zwyczajem też na niedzielne i świąteczne; szczególnie cenną była część zimowa homilii niedzielnych. Wszystkich pozycji w bibliotekach parafialnych było 17, w tym 7 stanowiło *Pars hiemalis*, w bibliotekach prywatnych zaś wszystkich pozycji było 10.

Bardzo bogata była spuścizna homiletyczna Fryderyka Nausei (Grau, Blancicampianus) († 1552). Ogłosił homilie na różne tematy. Najsłynniejsze były *Quattuor centuriae evangelicae veritatis*, poza tym wydał kazania o Matce Boskiej, o Mszy św., o symbolu wiary etc. Jego *Quattuor centuriae...* znajdowały się w 16 bibliotekach parafialnych. Innych homilii było w bibliotekach kościelnych 6 pozycji, w prywatnych 17.

Homilie słynnego augustiańskiego kaznodziei Jana Hoffmeistera († 1547) znajdowały się w 13 bibliotekach parafialnych i w 16 zbiorach prywatnych.

Homilie na lekcje i ewangelie niedzielne, świąteczne, wielkopostne i o Męce Pańskiej Jana Royardus'a OFM († 1547) mieściły się w 14 księgozbiorach parafialnych i w 7 prywatnych, jednakże bez bliższego określenia, czy jest to całość czy tylko część.

Znane też były wśród duchowieństwa tzw. *Homiliae Patrum* Alkuina († 804). Był to zbiór wybranych homilii z Ojców

Kościoła i słynniejszych innych kaznodziejów, dokonany z polecenia Karola Wielkiego przez tego wybitnego uczonego. Znajdowały się one w 12 bibliotekach parafialnych i w 2 zbiorach księży.

Kazania popularnego teologa, pisarza i wydawcy Ojców greckich Jodoka Clichtoveus'a († 1543) znajdowały się w 11 bibliotekach kościelnych i w 14 zbiorach prywatnych.

Homilie Jana Ecka († 1543) miały charakter polemiczny, były zwrócone, zwłaszcza homilie niedzielne, przeciw współczesnym autorowi heretykom (luteranom). W bibliotekach parafialnych mieściło się ich 11 pozycji, a w zbiorach prywatnych 7.

Charakterem polemicznym odznaczały się również postylle franciszkanina obserwanta Franciszka Poligranus'a († ok. 1560), zawierające homilie na niedzielne ewangelie i lekcje. Znajdowały się one w 12 bibliotekach parafialnych i w 10 prywatnych. Wydawcą postylli na ewangelie Polygranus'a był jego współbrat zakonny Henryk Helmesius, kaznodzieja katedralny koloński i prowincjał saski († 1560). Lecz tenże Helmesius ułożył i wydał również własne homilie na niedzielne ewangelie i lekcje⁸⁰. W naszych bibliotekach parafialnych napotkano 12 pozycji homilii Helmesius'a, a w prywatnych 10. Istnieje jednak podejrzenie, iż niektóre pozycje mogły być pracą Polygranus'a, a tylko przez nieuwagę zapisano je pod nazwiskiem wydawcy.

W 13 bibliotekach parafialnych znajdowała się postylla Jerzego Witzel'a (Vicellus), z protestanta katolickiego pisarza polemicznego († 1573). *Postillen oder Predigtbuch über die Episteln u. Evangelien vom Advent bis Ostern*, tłumaczona też na łacinę, a drukowana nawet w Krakowie⁸¹.

Poza wymienionymi dotąd, a dość popularnymi u księży postyllami rejestrują wizytacyjne inwentarze biblioteczne cały szereg innych jeszcze autorów. Wielu z nich cieszyło się za granicą niemnieszą wziętością od *Thesaurus'a*, *Bigi*, *Pomeriusa*, czy innych, wśród naszego duchowieństwa byli mniej

⁸⁰ Tamże, kol. 1424, 1433.

⁸¹ Estreicher, *Bibliografia polska*; XXXII, s. 426.

znani, jak świadczą o tym właśnie wspomniane inwentarze. Przechodzimy ich nie w kolejności chronologicznej, lecz według ilości pozycji, napotkanych w naszych bibliotekach.

Postylla Meffretha, świeckiego kapłana z Miśnii (2-ga poł. XV w.) *Hortulus Reginae* na niedziele i święta, wydawana za granicą w samym tylko XV w. dziesięciokrotnie, znajdowała się w 10 bibliotekach parafialnych i w 2 prywatnych.

Rosarium sermonum Bernardyna de Bustis OFM († ok. 1500), zawierające kazania wielkopostne, mieściły się również w 10 księgozbiorach parafialnych. Jego zaś kazania o Matce Boskiej, tzw. *Mariale* miały tylko 2 biblioteki parafialne.

W 5 bibliotekach kościelnych i w 1 prywatnej znajdowały się *Sermones Rosarii*. Być może, że były to kazania wspomnianego Bernardyna, niewykluczone też, iż autorem ich był ktoś inny, ponieważ *rosaria* kazań były w XV i XVI w. dość powszechne.

W 10 bibliotekach parafialnych i w 7 prywatnych znajdowały się egzegetyczne *Sermones* kartuza Dionizego de Ryckel († 1471).

Postylla Jana Faber'a, arcybpa wiedeńskiego († 1541) była w posiadaniu 8 bibliotek parafialnych i 5 prywatnych.

5 księgozbiórów kościelnych i 8 prywatnych posiadało homilie dominikanina belgijskiego Idziego Dominika Topiarus'a († 1579).

Sermones de tempore franciszkanina obserwanta Mikołaja z Nicei (de Niisse, Nizza) († 1509) mieściły się w 8 bibliotekach parafialnych. W 1 księgozbiorze parafialnym znajdowało się jego dzieło *Gemma praedicatorum*.

Quadragesimale franciszkanina obserwanta Jana Gritsch'a (2-ga poł. XV w.), liczące w samym XV w. 25 wydań, znajdowało się w 7 bibliotekach parafialnych.

W 7 księgozbiorach kościelnych i w 3 prywatnych była postylla na niedziele i święta całego roku włoskiego dominikanina Hugona de Prato († 1322).

Homilie *de Sanctis* również włoskiego dominikanina Leonarda de Utino († 1469) znajdowały się w 7 bibliotekach para-

fialnych; jego zaś *Quadragesimale* było w 3 księgozbiorach parafialnych i w 1 prywatnym.

Postyllę Antoniego a Konnerstein (Conincteinus) OFM († 1541) posiadało 6 księgozbiorów kościelnych i 2 prywatne.

Sermones Sancius'a Porta († 1429) znajdowały się w 4 bibliotekach parafialnych i w 1 prywatnej, natomiast jego *Mariale* było w 6 zbiorach kościelnych i w 2 prywatnych.

Sermones kaznodziei katedralnego w Moguncji Gabriela Biel'a († 1495) były w posiadaniu 6 bibliotek parafialnych i 1 prywatnej.

Postylla na niedzielę i święta bawarskiego kartuża Jana Justa von Landsberg (Lancpergius) († 1539) znajdowała się w 5 bibliotekach parafialnych w 1 prywatnej.

W 5 bibliotekach kościelnych mieściły się homilie profesora wiedeńskiego Michała Lochmayr'a († 1491), nie wiadomo tylko, czy były one niedzielne, czy świąteczne, czy też na Wielki Post, bo wszystkie te trzy rodzaje kazań wyszły spod pióra wspomnianego homilety.

Postylla o Świętych Jordana Saxo († 1380), prowincjała augustianów w Turyngii, znajdowała się w 4 bibliotekach parafialnych.

W 4 księgozbiorach parafialnych i w 1 prywatnym znajdowało się *Quadragesimale* Ruperta względnie Roberta. Poza tym tegoż autora były 4 pozycje jakichś innych kazań (*sermones*) w księgozbiorach kościelnych i 2 pozycje w prywatnych. Nie wiemy, co to był za autor. Można go identyfikować zarówno z benedyktyinem Rupertem Tuitiensis von Deutz († 1135), komentatorem biblii, jak i z Robertem Carraciolo OFM († 1495). Wszelako obie hipotezy mają słabe strony. Co do benedyktyna Ruperta, nic nie wiadomo, by drukowano jego kazania, chyba że będziemy uważać za *sermones* jego komentarze, Carraciolo zaś, choć ogłosił poczytne bardzo *Quadragesimale* i inne *Sermones*, jednakże jest trudność z jego imieniem, które w spisach inwentarzowych częściej występuje jako „Rupertus“ a nie „Robertus“

Postylla Hieronima Osorius'a, Hiszpana († 1580), znajdowała się w 4 bibliotekach prywatnych.

W 3 księgozbiorach kościelnych i w 3 prywatnych były jakieś *Sermones* Jakuba a Voragine OP († 1298). Wymieniony autor napisał *Sermones quadragesimales, ...de Sanctis* i *...de Dominicis*. Poza tym w 1 bibliotece parafialnej mieściło się jego *Mariale*, czyli kazania o Matce Bożej,

Bliżej nieokreślone *Sermones* Franciszka Mayron OFM († 1327), słynnego skotysty (napisał różne serie kazań), znajdowały się w 3 bibliotekach parafialnych.

Summa praedicatorum, obejmująca nie gotowe kazania, ale materiały kaznodziejskie, Jana Bromyard'a OP († 1390), mieściła się w 3 bibliotekach kościelnych i w 2 prywatnych.

Sermones Jana Nider'a OP († 1438) znajdowały się w 3 bibliotekach kościelnych.

W 2 księgozbiorach parafialnych i w 3 prywatnych była Postylla na lekcje i ewangelie niedzielne i świąteczne całego roku egzegety Antoniego Broickwy'ego OFM († 1541).

3 biblioteki prywatne i 1 parafialna posiadały bliżej nieokreślone *Sermones* profesora wiedeńskiego Pawła Wann'a (1 poł. XVI w.). 1 biblioteka parafialna miała jego *Quadragesimale de praeservatione hominis a peccato*, 3 parafialne *Sermones dominicales* i 1 *Sermones funebres*.

Kazania Ludwika z Granady OP († 1588) były w 2 bibliotekach kościelnych i w 2 prywatnych.

2 księgozbiory parafialne posiadały *Sermones* św. Antoniego z Padwy⁸² (Łęki, Wiślica).

Raz tylko napotkane w bibliotekach kościelnych pozycje z dziedziny homiletyki były następujące: Bliżej nieoznaczona Postylla w języku niemieckim (w Wilamowicach), *Sermones* Jana Tauler'a OP († 1361), św. Antonina florenckiego *Quadragesimale*⁸³, bliżej nieokreślone kazania kartuza Piotra Blomevenna'y († 1536), *Sermones* Jakuba Schopper'a († 1556), proboszcza w Dortmund, *Sermones dominicales* kard. Jakuba de

⁸² Por. Gustaw R. o., *Św. Antoni Padewski doktor ewangeliczny*. Ruch Bibl. i Liturg., I (1948).

⁸³ Hurter wątpi, by św. Antonin był autorem tej postylli (*Nomenclator...*, II, 961), raczej napisał ją Gabriel Barletty OP († 1470), który słuchał kazań św. Antonina i później je spisał.

Vitriaco († 1241), *Homiliae de tempore* norbertanina i bpa Gandawy Korneliusza Jansens'a († 1576).

Poza tym w 3 bibliotekach kościelnych i w 2 prywatnych mieściły się postylle, o których w inwentarzach zaznaczono, że nie mają początku, albo że są *incerto auctore*. Kilku autorów nie zdołaliśmy odczytać wskutek zastosowania przez wizytacyjnego pisarza dzikich skrótów.

W powyższym zestawieniu nie notowaliśmy *sermones* św. Augustyna, św. Jana Chryzostoma, św. Bernarda, św. Bonawentury itp., ponieważ dzieła Ojców i wielkich pisarzy scholastycznych zgrupowaliśmy osobno. Zresztą w inwentarzach bibliotecznych niekiedy tylko podawano tytuły pism Ojców czy scholastyków, stąd zapisywane czasem *sermones* nie wyczerpują z pewnością liczby pism homiletycznych Ojców i scholastyków, mieszczących się w naszych księgozbiorach.

Z polskich autorów⁸⁴ *Postyllę* Białobrzeskiego cystersa z Mogiły, a później bpa miało 5 bibliotek parafialnych, a mianowicie w Mikuszowicach, Nawarzacach, Strożyskach, Zbu-

---

⁸⁴ O polskich kaznodziejach pisał bp J. S. Pelczar (*Zarys dziejów kaznodziejstwa w Polsce*. Wyd. II przejrane i pomnożone. Kraków 1917) i ks. A. Jougan (*Homilie polskie od czasów najdawniejszych po dobę obecną*. Lwów 1902). Prace obu autorów, cenne ze względu na nagromadzony materiał biograficzny i bibliograficzny, a Jougana i ze względu na próbę oceny kazań, zawierają jednak poważny błąd, ponieważ punktem wyjścia dla obu autorów, szczególnie dla Pelczara, przy klasyfikowaniu kaznodziejów, ich poczytności i wzięcia był fakt napisania względnie wydrukowania przez nich jakichś kazań. Poza wypadkiem, gdy drukowane kazania ponownie wydawano, sam fakt istnienia rękopisu z kazaniem lub ich druku nie może być absolutnie sprawdzianem poczytności danego kaznodziei. Kazania mogły być drukowane, mogą je rejestrować dziś wszystkie bibliografie, a jednak po opublikowaniu mogły nie rozejść się między księży. Z całej plejady nazwisk w drugiej połowie XVI w., zebranych przez Pelczara, biskupów, księży świeckich i zakonnych, zaledwie kilku autorów znajdowało się w rękach duchowieństwa parafialnego, jak informują nas o tym inwentarze biblioteczne wizytacji Radziwiłła. — Inny charakter mają prace: K. Kolbuszewskiego *Postyllografia polska XVI i XVII wieku*. Kraków 1921; T. Grabowskiego *Piotr Skarga na tle katolickiej literatury w Polsce XVI w.* Kraków 1913; Konrada Górskiego *Jakub Wujek*

czynnie, Zgłobniu⁸⁵, tudzież 10 plebanów: w Czerminie, Czermej, Jaśliskach, Jedliczach, Libuszy, Pstragowej, Ropczycach, Ryglicach, Sławęcinie, Szebniach⁸⁶. Pełny tytuł tej uczonej, o polemicznym charakterze postylli brzmi: *Postilla orthodoxa to jest wykład świętych Ewangelij niedzielnych i świąt uroczystych na cały rok*.

Postylla Piotra Skargi, wydrukowana poraz pierwszy w roku 1595 w Krakowie, *Kazania na niedziele i święta całego roku*, znajdowała się w 5 bibliotekach parafialnych, a mianowicie: w Babicach, Borkowicach, Niegowici, Polnej i w Stężycy⁸⁷. Z księży mieli ją plebani: w Nowym Targu, Siedliskach, Tęgoborzy, Trzcianie, Tylmanowej, Wielopolu i wikary w Jaśle⁸⁸. Tak słabe rozprzestrzenienie tej świetnej postylli trzeba tłumaczyć tym, iż w wizytacyjnych inwentarzach bibliotecznych, spisanych przed r. 1595, nie mogła się znaleźć, ponieważ nie wyszła jeszcze spod prasy drukarskiej.

O wiele bardziej rozpowszechnione były, aczkolwiek też niedawno wydrukowane, bo w latach 1573—1580, obie postylle ks. Jakuba Wujka. Pierwszą obszerna, 2-tomowa pt. *Postilla katolicka* wyszła w Krakowie w latach 1573/75, druga będąca skrótem pierwszej, zatytułowana *Postilla katolicka mniejsza*, też w dwóch częściach, ukazała się w Krakowie w latach 1579/80. Większy popyt był na drugą postyllę, o czym świadczą choćby trzy dalsze jej wydania jeszcze za życia autora w latach 1582, 1590, 1596. Piękno stylu, jasność treści, a przede wszystkim język polski były powodem, że postylle Wujka posiadało bardzo szybko wiele bibliotek parafialnych i dużo księży.

W spisach bibliotecznych wyjątkowo zaznaczono, że w danym księgozborze znajduje się postylla większa, czy mniejsza,

---

jako pisarz. *Polonia Sacra*, III (1950), s. 92—122. Są one krytyczną oceną samych prac homiletycznych.

⁸⁵ Rkps Kap. Krak. 10, f. 224, 115; — rkps 7, f. 143v; — rkps 3, f. 229v; — rkps 2, f. 65.

⁸⁶ Rkps Kap. Krak. 4, f. 49, 91, 110v, 105, 132v, 32, 67v, 152v, 94 10, 102.

⁸⁷ Rkps Kap. Krak. 17, f. 132; — rkps 14, f. 2; — rkps 7, f. 211v; — rkps 6, f. 1v; — rkps 14, f. 84.

⁸⁸ Rkps Kap. Krak. 6, f. 56; — rkps 4, f. 38; — rkps 6, f. 29; — rkps 4, f. 79; — rkps 6, f. 31; — rkps 4, f. 35v, 99.

najczęściej zapisano ogólnie Postylla Wujeci. Otóż nie wchodząc w to, czy była to postylla mniejsza albo wielka, lub obie, 27 księgozbiorów parafialnych miało kazania Wujka, a mianowicie: w Biesiadkach, Bobrownikach, Grodźcu, Jadownikach, Łęzinach, Mielcu, Moskorzowie, Mrowli, Mystkowie, Oświęcimiu, Pcimiu, Piotrkowicach, Polnej, Pilźnie (2 egzemplarze), Porąbce, Porębie Radlnej, Rudawie, Szańcu, Szydłowie, Szywałdzie, Trzcianie, Więclawicach, Wilamowicach, Zatorze, Zborowicach, Zembocinie, Zwoleniu ⁸⁹.

Poza tym posiadało ją w swych zbiorach 46 księży, a mianowicie plebani: w Barcicach, Bączalu, Borowej, Brzeźnicy, Brzezinach, Cieklinie, Ciężkowicach, Czarnym Potoku, Czerminie, Cermnej, Frysztaku, Głogowie, Gogolowie, Gromniku, Iwkowej, Kobylance, Konieczkowej, Lubli, Łącku, Łączkach, Małej, Mrowli, Muszynie, Mystkowie, Nowym Targu, Osieku, Przecławiu, Pstrągowej, Ryglicach, Sękowej, Sławęcinnie, Starym Żmigrodzie, Święcanach, Trzciny, Turzy, Ujanowicach, Zagórzanach ⁹⁰ dalej proboszcz szpitalny w Ropczycach ⁹¹, wikarzy: w Bieczu, Chorzelowie, Maniowych, Przecławiu, Osobnicy, Straszęcinnie, 2 mansjonarze w Mielcu ⁹². Wydawcy Biblii Wujkowej z r. 1599 niewiele przesadzili, gdy pisali we wstępie: „Ledwo który pleban albo kaznodzieja był, który by jego Postylle nie miał“

Z innych polskich autorów w 5 bibliotekach parafialnych były łacińskie homilie *Sermones de tempore et de Sanctis Mi-*

⁸⁹ Rkps Kap. Krak. 7, f. 98v; — rkps 14, f. 122; — rkps 17, f. 45v; — rkps 7, f. 92; — rkps 2, f. 122v, 31v, 63; — rkps 5, f. 32; — rkps 17, f. 53; — rkps 7, f. 37v; — rkps 10, f. 47; — rkps 5, f. 3y; — rkps 2, f. 3y; — rkps 9, f. 204; — rkps 7, f. 97, 15; — rkps 17, f. 108; — rkps 10, f. 34v, 18v; — rkps 7, f. 10; — rkps 4, f. 78v; — rkps 10, 168; — rkps 17, f. 4, 135v; — rkps 6, f. 1; — rkps 10, f. 192v; — rkps 14, f. 47.

⁹⁰ Rkps 6, f. 34; — rkps 4, f. 95, 50, 63, 37, 125, 144v; — rkps 6, f. 46; — rkps 4, f. 49, 91, 23, 81v, 22, 146v; — rkps 6, f. 27; — rkps 4, f. 133, 27, 21, 47, 25, 40, 80v; — rkps 6, f. 36, 39, 56; — rkps 4, f. 120; 60, 32, 152, 135, 94, 113v, 92, 96, 149; — rkps 6, f. 28; — rkps 4, f. 138v.

⁹¹ Rkps Kap. Krak. 4, f. 67.

⁹² Rkps. Kap. Krak. 4, f. 86v, 51v; — rkps 6, f. 53; — rkps 4, f. 60, f. 60, 128, 45, 52v, 54v.

kołaja z Błonia, słynnego kanonisty i kaznodziei z pierwszej połowy XV w., wydane poraz pierwszy w Strassburgu w r. 1484, później zaś drukowane i w Polsce⁹³. Dwie biblioteki posiadały *Opusculum quadragesimale* wspomnianego już Walentego Wróbla z Poznania⁹⁴. W 3 bibliotekach kościelnych mieściły się *Sermones dominicales* Jakuba z Paradyża, cystersa najpierw paradyskiego, a później mogilskiego, mistrza Akademii krakowskiej, pod koniec życia kartuza w Erfurcie⁹⁵. W 3 bibliotekach parafialnych znajdowały się *Sermones* Mikołaja syna Wiganda, kanonika przemyskiego, doktora dekretów i profesora Akademii krakowskiej († ok. 1416/21)⁹⁶. Jedna biblioteka parafialna posiadała *Flores sermonum* Mikołaja z Wilkowiecka, paulina z Częstochowy z 2-giej połowy XVI w.⁹⁷. Również jedna biblioteka miała Marcina Kromera *Catecheses sive institutiones duodecim de septem Sacramentis et sacrificio Missae et de funebribus exequiis*, drukowane także w języku polskim i niemieckim⁹⁸. Bliżej nieznanne kazania Stanisława Sokołowskiego znajdowały się w 1 bibliotece parafialnej i w 1 prywatnej. Zaliczyć by tu trzeba także, znajdujące się w 2 bibliotekach parafialnych kazania *de tempore et de Sanctis* Peregryna Polaka, który, choć Niemiec z Legnicy, był przecież prowincjałem polskich dominikanów i nazywany bywał Polakiem⁹⁹.

⁹³ Por. Ulanowski B., *Mikołaj z Błonia kanonista polski z pierwszej połowy XV w.* Rozpr. Wýdz. Hist.-Filoz. A. U., t. XXIII. Kraków 1888.

⁹⁴ Por. Brückner A., *Literatura religijna...*, II, s. 31 nn. i Fijałek J. ks., *Z powodu „Literatury religijnej“ Brücknera.* Pamiętnik Literacki 1904, s. 667—670.

⁹⁵ Por. Fijałek J. ks. *Mistrz Jakub z Paradyża i Uniwersytet Krakowski w okresie soboru bazylejskiego*, I—II. Kraków 1900.

⁹⁶ Fijałek J. ks., *Studia do dziejów Uniwersytetu Krakowskiego i jego Wydziału Teologicznego w XV w.* (Odb. z t. XXIX Rozpr. Wýdz. Filolog. A. U.), Kraków 1898, s. 80—90.

⁹⁷ Korbut G., *Literatura polska...*, I, s. 387.

⁹⁸ Por. Hipler, *Die deutschen Predigten u. Katechesen der ermländ. Bischöfe Hosius u. Kromer.* Köln 1885.

⁹⁹ Brückner A., *Literatura...*, I, s. 13.

5. Prawo kanoniczne.

Jeżeli dzieła teologiczne z homiletyką były dość bogato reprezentowane w bibliotekach parafialnych i zbiorach prywatnych duchowieństwa omawianych dekanatów, to zaopatrzenie tychże bibliotek w publikacje z dziedziny prawa kanonicznego było stosunkowo słabe i to zarówno, gdy idzie o zbiory prawa kościelnego, jak i o komentarze i podręczniki.

Ze zbiorów prawa kościelnego *Dekret Gracjana* († przed 1179), nazwany też w kilku inwentarzach *Concordia discordantium canonum*, znajdował się w 6 bibliotekach parafialnych. *Decretalia* Grzegorza IX († 1241) mieściły się w 8 bibliotekach kościelnych. Również w 8 księgozbiorach były nieokreślone bliżej *Decretalia*, przez które należy chyba rozumieć *Dekretaly* Grzegorza IX¹⁰⁰. *Liber sextus decretalium* Bonifacego VIII († 1303) znajdował się w 10 bibliotekach. *Clementinae Constitutiones*, czyli zbor konstytucji Klemensa V († 1314), mieścił się w 1 bibliotece prywatnej. Świeżo wydany przez Grzegorza XIII († 1585) *Corpus Iuris Canonici*¹⁰¹, obejmujący *Dekret Gracjana*, *Dekretaly* Grzegorza IX, *Liber Sextus* Bonifacego VIII, *Klementyny*, *Extravagantes Jana XXII* i *Extravagantes Communes*, znajdował się w 1 bibliotece prywatnej i w 1 parafialnej, o ile przez zapiskę w inwentarzu *Ius Canonicum* można rozumieć *Corpus Iuris Canonici*. *Canones et decreta* Soboru Trydenckiego były w 3 bibliotekach parafialnych. W 4 zaś księgozbiorach znajdowały się Kanony bliżej nieokreślonego Synodu Prowincjonalnego Kolońskiego i w 1 bibliotece była *Bulla Coenae Domini* z wykazem rezerwatów, ale nie wiadomo którego papieża (w Łużnej).

Z partykularnego prawa kościelnego polskiego w 1 bibliotece parafialnej mieściły się *Statuta antiqua Provinciae Gnesnensis*, w 4 *Statuta Provinciae Gnesnensis stare i nowe* i w 2 prywatnych *Statuta Provincialia*. W żadnym wypadku nie

¹⁰⁰ Możliwe też, iż hasłem *Decretalia* oznaczył wizytacyjny notariusz *Decreta et constitutiones* jakiegoś sejmku polskiego lub synodu prowincjonalnego lub diecezjalnego. Zob. Estreicher, *Bibliografia...*, XV,

¹⁰¹ Oficjalne wydanie *Corpus Iuris Canonici*, potwierdzone przez Grzegorza XIII, wyszło z druku po raz pierwszy w Rzymie w r. 1582.

wiemy, z jakiego pochodziły synodu. Uderza znikoma bardzo ilość statutów prowincjonalnych i kompletny brak statutów synodów diecezji krakowskiej, a przecież wiadomo, że biskupi dbali o rozprowadzenie wśród duchowieństwa parafialnego ustaw synodalnych. Jest rzeczą wprost niemożliwą, aby w żadnej parafii nie było krakowskich statutów synodalnych, choćby z ostatnich synodów. Powód niezapisywania w inwentarzach bibliotecznych statutów synodalnych mógł być podwójny: Albo statuty znajdowały się w odpisach (zwykle na kilku kartkach)¹⁰² i tych notariusz nie wciągał do rejestru druków, albo znowu były tak powszechne, że nie widział potrzeby ich notowania. Za pierwszym przypuszczeniem przemawia fakt niedrukowania statutów kilku ostatnich krakowskich synodów¹⁰³.

Jeszcze rzadsze od zbiorów prawa były po bibliotekach komentarze i podręczniki prawa kościelnego. Najczęstszym, bo w 6 bibliotekach parafialnych istniejącym, było alfabetycznie ułożone repertorium prawa kościelnego Marcina Polaka OP († 1279), znane jako *Margarita Martiniana*¹⁰⁴. W 2 zbiorach parafialnych i 1 prywatnym znajdował się *Modus legendi abbreviaturas Decreti cum processu iuris* — jeden z licznych metodycznych podręczników korzystania z Dekretu Gracjana¹⁰⁵. 2 biblioteki parafialne miały *Vocabularius utriusque iuris*, będące niczym innym jak alfabetycznie ułożoną encyklopedią ważniejszych zagadnień z rzymskiego i kościelnego prawa¹⁰⁶.

Poza tym napotkano w bibliotekach parafialnych po raz następujące pozycje: Grzegorza Szamotulskiego, profesora Akademii krakowskiej i archidiakona poznańskiego († 1551) *Enchiridion impedimentorum*, Zygfrieda Haringus'a Synnama, profesora kolońskiego († 1504) *Declaratio titulorum utriusque iuris*,

¹⁰² Zob. Bar J. o., *Nieznany rękopiśmienny odpis statutów synodalnych krakowskich biskupa Jana Konarskiego z 1509 roku*. *Polonia Sacra*, IV (1951), s. 81 nn.

¹⁰³ Por. B o b e r P. ks., *Nieznane synody dawnej diecezji krakowskiej wieku XVI i XVII*. *Polonia Sacra*, VI (1953—1954), s. 51 nn.

¹⁰⁴ Schulte von J. F., *Die Geschichte der Quellen u. Literatur des canonischen Rechts*, II, s. 137.

¹⁰⁵ Tamże, s. 485.

¹⁰⁶ Tamże, s. 488.

encyklopedyczny wykład kwestii z prawa rzymskiego i kościelnego¹⁰⁷, Mikołaja de Tudeschis, benedyktyna i kardynała antypapy Feliksa V, znanego w literaturze jako „Siculus“, lub „Abbas Panormitanus“ († 1445) *Commentarius* czyli *Lectura in Decretales, Sextum et Clementinos*, jego *Processus iudiciarius* i *Repertorium*; to ostatnie zostało ułożone z dzieł Panormitana przez Antoniego Corsetus'a¹⁰⁷. Dalej mamy Jana Andreae, świeckiego profesora w Bolonii i Padwie († 1348) *Processus iuris*, Bartłomieja Avogardo (Brixiensis) († po 1250) *Causus decretorum*, Franciszka Graziani († 1588) *Compendium iuris canonici*, wreszcie jakieś bliżej nieoznaczone *Repertorium iuris* i *Liber de iure* bez początku. Z bibliotek prywatnych jedna miała *Declaratio titulorum iuris* Haringus'a.

6. Historia kościelna.

Ten dział nauk kościelnych jeszcze słabiej był reprezentowany w bibliotekach parafialnych, a niemal wcale w zbiorach prywatnych, bo tylko w 1 bibliotece plebańskiej, w Staszkówce, znajdowały się Platiny *Vitae Romanorum Pontificum*.

Nie licząc tu *Historii* Euzebiusza, wspomnianej na innym miejscu, znajdowało się w bibliotekach kościelnych zaledwie 6 pozycji z dziedziny historii Kościoła, poza tym 6 żywotów św. Stanisława i 11 egzemplarzy Żywotów Świętych.

Otóż w 1 bibliotece kościelnej znajdowała się naiwna *Summa historialis* św. Antonina, arcybpa Florencji, obejmująca kronikę świata od stworzenia do r. 1457, w 2 bibliotekach była *Chronica* Eneasza Sylwiusza Piccolomini'ego, późniejszego Piusa II († 1464)¹⁰⁹, w 2 jego *Epistulae*, ważne bardzo dla poznania dziejów Kościoła jemu współczesnych, w 1 *Summa conciliorum a Petro usque ad Paulum III* Bartłomieja Caranza'y OP († 1576).

Żywot św. Stanisława, bpa krakowskiego posiadały para-

¹⁰⁷ Tamże, s. 373.

¹⁰⁸ Hurter, *Nomenclator...*, II, kol. 860.

¹⁰⁹ Pod takim tytułem nie wyszło żadne dzieło Piccolomini'ego. Wymieniona w spisach bibliotecznych *Chronica* była zatem albo *Historia Soboru Bazylejskiego*, albo była to *Historia Bohemica*, lub nawet *Commentarii rerum memorabilium*, obejmujące lata 1405—1463.

fialne biblioteki: w Książu Wielkim, w Nowym Żmigrodzie, Piotrawinie, Radomiu, Sokolinie, Starym Brzesku¹¹⁰. Była to albo *Vita minor de S. Stanisławo*, napisana przez nieznanego dominikanina około 1230 r.¹¹¹, albo *Vita maior*, ułożona przez dominikanina Wincentego († 1261)¹¹².

Żywoty Świętych Skargi, po raz pierwszy wydane w r. 1579, miały następujące księgozbiory kościelne: w Brzeziu, Mielcu, Mrowli, Pilźnie, Szydłowie, Żabnie, poza tym miało je 4 księży w swych zbiorach¹¹³.

W Grodźcu, dek. wojnickiego były *Legendae Patrum Poloniae*¹¹⁴. Były to chyba *Legendae Sanctorum Adalberti, Stanislai, Floriani, inclyti Regni Poloniae Patronorum...*, ułożone przez Długosza, a drukowane w Krakowie u Hallera w r. 1517.

Poczytnej bardzo i wielokrotnie wydawanej książki *Legendae Sanctorum*, albo inaczej nazywanej *Historia Lombardica* (od dodanej na końcu dzieła historii Lombardii) wspomnianego już Jakuba a Voragine, trudno zaliczyć do historii ze względu na baśnie i nieprawdopodobne historie w niej zamieszczone. Dla ówczesnego jednak duchowieństwa parafialnego stanowiła ona niemal jedyne źródło wiadomości historycznych, traktowanych głównie jako materiał kaznodziejski. Miało ją 30 bibliotek parafialnych i 10 prywatnych.

7. Literatura treści świeckiej.

Z księży tylko pleban w Staszówce miał *Koran* ze wstępem Melanchtona¹¹⁵. Z bibliotek parafialnych zaś księgozbiór w Chodlu posiadał: Jana z Głogowa, mistrza Akademii Krakowskiej i kanonika świętofloriańskiego w Krakowie († 1507) *Liber posteriorum analiticorum* i *Instructorium* astronomiczne¹¹⁶,

¹¹⁰ Rkps Kap. Krak. 10, f. 120; — rkps 2, f. 134v; — rkps 3, f. 99; — rkps 9, f. 563; — rkps 10, f. 61v, 218v.

¹¹¹ Wydał W. Kętrzyński w Monumenta Poloniae Historica, t. IV.

¹¹² Wydał W. Kętrzyński tamże.

¹¹³ Rkps Kap. Krak. 7, f. 237; — rkps 4, f. 52v; — rkps 2, f. 63, 3v; — rkps 10, f. 18v; — rkps 7, f. 113.

¹¹⁴ Zob. Estreicher, *Bibliografia...*, XXI, s. 144.

¹¹⁵ Rkps Kap. Krak. 4, f. 143.

¹¹⁶ Por. Hahn, *Jan z Głogowa*. Enc. Wychow. V.

Grzegorza z Sambora, również mistrza Akademii krakowskiej i kanonika kolegiaty św. Floriana w Krakowie († 1573) *Carmina*¹¹⁷, jakieś dzieło Platona, *Epistulae familiares* Cycerona, Porfiriusza *Isagoge*, Lucjana z Samosaty *Saturnalia*¹¹⁸.

W innych bibliotekach kościelnych książka o treści świeckiej należała do rzadkości. Poza księgozbiorem w Chodlu, który był zdaje się spuścizną po jakimś księdzu humaniście, w reszcie bibliotek kościelnych znaleziono następujące książki: Cycerona *De officiis*, jakieś bliżej nieoznaczone dziełko Salustiusza, *Physica* Arystotelesa, anonimowe *Compendium totius logices*, Franciszka Titelmans'a OFM, później kapucyna († 1537) *Compendium philosophiae naturalis*, bliżej nieznana *Grammatica*, *Lexicon Latino-Polonicum*, *Orthographia Polonica* zapewne Stanisława Zaborowskiego, prepozyta sandomierskiego (*Orthographia seu modus scribendi et legendi Polonicum idioma*)¹¹⁹, Stanisława Orzechowskiego *Orationes*¹²⁰. Wszystkie wymienione pozycje po raz tylko napotkano w spisach bibliotecznych.

W 3 bibliotekach znajdował się Jana Reuchlina († 1522) *Vocabularius brevilocus cum arte diphtongandi, punctanti et accentuandi*, w 12 księgozbiorach był Ambrożego Calepinus'a († 1510) *Dictionarium Latinae linguae*, w 7 Jana Balbus'a de Janua OP (2-ga poł. XV w.). *Summa grammaticalis*, nazywana *Catholicon*, obejmująca ortografię, prosodię, gramatykę, retorykę etc.

Dzieł historycznych mieściło się w parafialnych bibliotekach 5 pozycji: w 2 zbiorach było Marcina Kromera *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, w 1 Macieja Miechowity *Chronica Polonorum*, w 1 Joachima Bielskiego († 1599) *Kronika Polska* i w 1 Ptolomeusza *Geografia*.

Wreszcie z medycyny znaleziono we wszystkich bibliotekach 3 pozycje: *Medicinae theoreticae et practicae breve direc-*

¹¹⁷ Por. Fijałek, *Moderniści katolicy Kościoła lwowskiego w XVI w.* Pamiętnik Liter. 1908, s. 11—48.

¹¹⁸ Rkps Kap. Krak.

¹¹⁹ Korbut G., *Literatura...*, I, s. 157.

¹²⁰ Zob. Korzeniowski J., *Orichoviana*, Kraków 1891, wstęp.

torium, *Liber de praeparatione medicinae* i *Lekarstwa doświadczone*.

To wszystko, co mieli księża parafialni w swych zbiorach zarówno kościelnych, jak i własnych z literatury nieteologicznej. Prawie nic, bo nawet słowniki, których jest 17 na 38 wszystkich pozycji, nabywali jako pomoc przy czytaniu dzieł teologicznych. Literatury o treści świeckiej, literatury pięknej nie posiadali niemal kompletnie i widocznie nie odczuwali potrzeby jej posiadania.

*

Tak przedstawiała się u schyłku XVI w. zawartość bibliotek parafialnych w wspomnianych 72 dekanatach i księgozbiorów prywatnych duchowieństwa w 8 dekanatach. W pierwszym wypadku jest to — powtarzamy — obszar większy aniżeli połowa ówczesnej diecezji, w drugim chodzi o 1/6 diecezjalnego duchowieństwa parafialnego (bez miasta Krakowa). Mielśmy przeto dość obszerny materiał źródłowy, by na jego podstawie postawić teraz twierdzenie, iż przedstawiony w tym rozdziale stan jakościowy księgozbiorów istniał z pewnością i w tych dekanatach, do których nie ma bibliotecznych inwentarzy¹²¹, inaczej mówiąc w całej krakowskiej diecezji.

Opisując w rozdziale II-gim zewnętrzny stan księgozbiorów, uczyniliśmy zastrzeżenie, że sporządzone przez nas cyfrowe zestawienie bibliotek poszczególnych dekanatów nie jest ściśle, ponieważ wizytacyjny notariusz nie o wszystkich bibliotekach przekazał bezpośrednie wiadomości. O niektórych wspomniał tylko pośrednio. Notował bowiem przy wielu księżach „czyta aprobowanych autorów“, „nie czyta podejrzaných“, co tłumaczymy w ten sposób, iż w danym wypadku bądź parafia, bądź sam ksiądz rozporządzał jakimiś książkami. Dlaczego nie zestawiono urzędowego inwentarza, próbowaliśmy rozwiązać wyżej¹²². Biorąc to pod uwagę, wypadnie stwierdzić, że dzieła teologiczno-duszpasterskie były o wiele więcej w diecezji roz-

¹²¹ Por. rozdz. II-gi (Polonia Sacra), VI (1953—1955), s. 132 nn.

¹²² Por. tamże, s. 122—123.

powszechnione, aniżeli zostało to wyżej przedstawione, zwłaszcza, że niejednokrotnie biblioteczny inwentarz kończył się słowy: „jest ponadto wiele innych autorów“.

Pozostaje jeszcze do rozstrzygnięcia kwestia, jak korzystano z tych zbiorów i o ile ich lektura wpływała na poziom intelektualny ówczesnego duchowieństwa parafialnego.
